

IRENA SAWICKA

Arealinės fonetikos
(fonetinės geografijos)
įvadas

Pietryčių Europos
fonetinių problemų pagrindu

Bibliotheca Salensis

Edenda curant

Axel Holvoet

Gina Kavaliūnaitė

Rolandas Mikulskas

Tomus III

Irena Sawicka

Arealinės fonetikos (fonetinės geografijos) įvadas

Pietryčių Europos fonetinių problemų pagrindu

Vilnae MMVII

LIEUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

IRENA SAWICKA

Arealinės fonetikos
(fonetinės geografijos)

įvadas

Pietryčių Europos fonetinių
problemų pagrindu

Vilnius 2007

UDK 801.4
Sa274

Leidybą rėmė:
LIETUVOS RESPUBLIKOS VYRIAUSYBĖ
LIETUVOS VALSTYBINIS MOKSLO IR STUDIJŲ FONDAS

Vertimas iš lenkų kalbos
Iš rankraščio vertė *Diana Šileikaitė*
Mokslinis redaktorius *Axel Holvoet*

Dailininkė *Giedrė Mikulskaitė*
Maketavo *Audronė Stanislovaitienė*
Surinkta *Charis SIL* rašmenimis

ISSN 1822-3257
ISBN 978-9955-704-33-1
© Copyright Irena Sawicka, 2007

TURINYS

- PRATARMĖ (7)
1. Kalbų klasifikavimo būdai (9)
- 1.1. *Genealoginė kalbų klasifikacija* (10)
- 1.2. *Tipologinė kalbų klasifikacija* (14)
- 1.3. *Geografinė kalbų klasifikacija* (15)
2. Geografinė klasifikacija: Europos arealinis suskirstymas (17)
3. Balkanų kalbų sąjunga (27)
4. Fonetinė konvergencija (36)
5. Fonetškai išsiskiriantys Europos arealai (39)
- 5.1. *Rytų Balkanų fonetinis arealas* (39)
- 5.2. *Balkanų kalbų sąjungos fonetinis centras* (46)
- 5.3. *Viduržemio jūros fonetinis arealas* (48)
- 5.4. *Nosinis šva* (59)
- 5.5. *ND tipo junginiai* (67)
6. Kalbų tipai ir sąjungos: slavų kalbų fonetika (78)
- 6.1. *Slavų kalbų palatališkumas* (81)
- 6.2. *Konsonantiškumas* (85)
- 6.3. *Slavų kalbų fonetinė klasifikacija* (105)

7. Skiemenų modeliai: Europos centras ir pakraščiai (110)

Išvados (137)

Naudota literatūra (139)

Sutrumpinimai (145)

Rodyklės (147)

PRATARMĖ

Šios knygos pagrindą sudaro Torunės universiteto profesorės Irenos Sawickos 2004 ir 2005 m. Salų vasaros mokyklose skaitytos fonetinės tipologijos paskaitos. Paskaitų medžiagą autorė maloniai sutiko išplėsti, išryškindama fonetinės geografijos aspektus ir iliustruodama šią problematiką savo išsamių Balkanų bei slavų kalbų arealinio konteksto tyrimų duomenimis. Irenos Sawickos knygos pasirodymas serijoje Bibliotheca Salensis atspindi 2005 m. Salų vasaros mokykloje įvykusį posūkį kalbų tipologijos link; kalbų tipologijai — vienai perspektyviausių šiuolaikinės lingvistikos krypčių — bus skirti tolesni tomai, taip pat paremti Salose skaitytomis paskaitomis.

Šią knygą parengti leido Lietuvos Respublikos Vyriausybės bei Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo skirtos lėšos. Leidėjai nuoširdžiai dėkoja už suteiktą paramą.

Axel Holvoet

1. KALBŲ KLASIFIKAVIMO BŪDAI

Apibrėždami kalbas, kalbininkai pasitelkia trijų tipų kriterijus: genealoginį, tipologinį ir geografinį. Pagal tuos kriterijus kalbos atitinkamai grupuojamos į kalbų šeimas, tipus ir kalbų sąjungas. Visų trijų klasifikavimo būdų pradžia datuojama XIX a. ir siejama su svarbiais lingvistiniais atradimais: genealoginė klasifikacija — su sanskrito atradimu, tipologinė klasifikacija — su egzotinių kalbų atradimu, o geografinė klasifikacija — su Balkanų kalbų sąjungos atradimu. Klasifikavimo objektą sudaro vadinamosios natūralios kalbos, t. y. tokios, kuriomis tam tikra bendruomenė kalba nuo gimimo, ir pidžinai (arba mišrios kalbos) bei kreolinės kalbos (tam tikrų bendruomenių nacionalinėmis kalbomis tapę pidžinai). Kadangi nei vienos iš dabar egzistuojančių kalbų raida nevyko visiškai izoliuotai, iš esmės beveik kiekvienai dabartinei kalbai būdinga daugiau ar mažiau kreolinių požymių.

Kurie vienetai taps klasifikacijos objektu, nulemia lingvistiniai kriterijai. Tačiau sprendimas dėl to, kas laikytina kalba, kas — tarme, o kas — šnekta, ir dėl to, ar skirtina viena kalba, dvi, o gal net trys ir daugiau, dažnai priklauso nuo ekstralingvistinių kriterijų. Pavyzdžiui, kalbos, kuriomis kalba vokiškos Šveicarijos dalies, Liuksemburgo ir Vokietijos gyventojai, kalbininko nuomone, sudaro tris atskirus vienetus, tačiau jos visos vadinamos vokiečių kalba. Kita vertus, pavyzdžiui, nyderlandų ir flamandų kalbos — dvi to paties vieneto atmainos. Bendrinės normos neturinčios (dažniausiai dėl to, kad jomis kalbančios tautos nesukūrė savo valstybių) kalbos atmainos paprastai vadinamos tarmėmis, o tai taip pat ne visada sutampa su kalbininkų nuomone; kaip pavyzdį čia galima paminėti-

ti kašubų kalbą, kalbininkų traktuojamą kaip atskirą kalbą, o ne kalbininkų laikoma lenkų kalbos tarme. Kita vertus, tas pats pavadinimas „arabų kalba“ taikomas daugeliui kalbos atmainų, kuriomis kalbantieji kalbėdami dažnai vieni kitų nesupranta.

Dėl panašios terminologinės praktikos ir kalbą, tarmę bei šnektą aiškiai apibrėžiančių terminų stokos oficialių šaltinių pateikiami duomenys apie pasaulyje egzistuojančių kalbų skaičių dažnai įvairuoja nuo tūkstančio iki kelių tūkstančių. Todėl prasminga būtų vartoti etnolekto terminą (plg. MAJEWICZ 1989), nors ir šis terminas nepašalina neaiškumų, kylančių svarstant, kas yra atskiras vienetas, o kas — to paties vieneto atmaina. Tačiau šis terminas bent jau leidžia lengviau atskirti kalbą nuo tarmės. Vienaip ar kitaip, klasifikuojamais vienetais laikytini kalbininkų tradiciškai, tik pagal lingvistinius kriterijus, išskiriami etnolektai.

1.1. Genealoginė kalbų klasifikacija

Genealoginė kalbų klasifikacija yra seniausia. Ją taikant nustatomi giminytės ryšiai tarp natūralių kalbų, kalbos grupuojamos šeimomis ir šakomis. Tirti kalbas genetiniu požiūriu apskritai pradėta kalbotyrai pasiekus mokslinį raidos etapą, sukūrus savarankišką metodologinį aparatą ir lingvistinę terminologiją. Šios krypties naujųjų laikų lingvistiniai tyrimai paplito Europos mokslininkams atradus sanskritą ir iškėlus nepaprastai vaisingą hipotezę apie graikų, lotynų ir sanskrito kalbų bendrą kilmę. XIX a. kalbotyroje vyravo istoriniai lyginamieji tyrimai, kurių rezultatai — patraukli hipotezė apie indoeuropiečių prokalbės egzistavimą, o vėlesniame raidos etape pastebėjus, kad tarp lotynų, klasikinės graikų, gotų, sanskrito, airių ir lietuvių kalbų esama reguliarių paralelių, šios prokalbės rekonstrukcija. Tuose tyrimuose vyravo fonetinė problematika, todėl itin svarbus vaidmuo atiteko lietuvių kalbai, kurios fonetika yra

palyginti archajiška ir iš esmės mažai, bent jau lyginant su kitomis naujosiomis Europos kalbomis, skiriasi nuo rekonstruotos indoeuropiečių prokalbės.

Garsiausias istorinės-lyginamosios kalbotyros centras, vadinamas jaunagramatikių mokykla, buvo Leipcige. Savo teoriniais teiginiais jaunagramatikiai siekė suformuluoti kalbų raidą apibrėžiančius „absoliučius“ fonetinius dėsnius. Šios krypties teoriniai metodologiniai tyrimai iš principo be esminių pokyčių vykdomi ir dabar. Juos vykdant sukurta pasaulio kalbų klasifikacija, o ypatingų rezultatų sulaukta tiriant indoeuropiečių kalbas. Indoeuropiečių kalbų šeima šiuo metu yra ištirta ir aprašyta geriausiai, nepaisant to, kad nustatant, kas yra kalba, o kas — tarmė, kyla sunkumų, stokojama pakankamų kriterijų kalbai apibrėžti, o žinios apie tam tikras indoeuropiečių kalbas yra gana atsitiktinės. Kai kurios senosios kalbos, pvz., anatolų kalbos, kurios jau senovėje buvo mirusios, yra gerai dokumentuotos; apie kitas, pvz., atsitiktinai atrastas tocharų kalbas, žinoma nedaug; tikriausiai būta ir tokių, kurios išnyko nepalikdamos pėdsakų. Nepaisant to, indoeuropeistikos laimėjimai yra ypatingi ir net leidžia kurti tekstus mūsų protėvių kalba. Tačiau tai nereiškia, kad indoeuropiečių kalbų raida yra visiškai išaiškinta. Egzistuoja konkrečių prieštarų interpretuojamų problemų sąrašas. Kartais būna sunku nustatyti, ar kalbų panašumas aiškintinas bendra jų kilme, ar laikytinas vėlesnių konvergencijos procesų rezultatu. Nors tai visų pirma pasakytina apie istoriškai nepakankamai paliudytas indoeuropiečių kalbas (tokiais atvejais šalia genealoginės kalbų klasifikacijos mokslininkai papildomai pasitelkia ir geografinius kriterijus bei geografinę klasifikaciją), su panašiomis problemomis susiduriama ir gerai dokumentuotų bei ištirtų Europos kalbų atveju. Pavyzdžiui, iki šiol nėra pakankamai išaiškinta baskų kalbos kilmė (įtikinamiausia atrodo Kaukazo hipotezė, tačiau ir ji nėra nenuginčijama). Nedaug žinoma apie kai kurių istoriškai gerai dokumentuotų senųjų Balkanų tautų — ilyrų ir trakų — kalbas,

trakams ar ilyrams priskiriamų negausiai išlikusių, kuklių rašytinių paminklų interpretacija yra neaiški, o mokslinėje literatūroje keliamos šių kalbų giminystės hipotezės labai prieštaringos. Su rimtais neaiškumais susiduriama nagrinėjant kalbas, kurių istorinė raida iširta geriausiai iš visų indoeuropiečių kalbų: baltų ir slavų. Negalima vienareikšmiškai nustatyti, ar šios bendromis inovacijomis pasižyminčios kalbų šakos labai panašios dėl to, kad jos tiesiogiai kilo iš tos pačios prokalbės, t. y. nėra žinoma, ar indoeuropiečių prokalbės pagrindu susiformavo baltų-slavų dialektas, ar baltų ir slavų dialektai atsiskyrė nepriklausomai vienas nuo kito, o jiems būdingų bendrų požymių atsirado dėl vėlesnės konvergencijos tarp tai pačiai kalbų sąjungos statusą turinčiai kalbinei bendruomenei priklausančių kalbų (žr. 2 skyrių).

Nepakankamai išaiškinta ir albanų kalbos kilmė, ši kalba dėl smarkaus romanizavimo iš pradžių laikyta romanų kalba. Diskutuojant šia tema nurodomos albanų ir šiaurės slavų kalbų raidos paralelės, neromaniškosios sąsajos su rumunų kalba, išryškintas albanų struktūros panašumas į armėnų kalbos, kuri dėl savo kilmės siejama su trakų-frigų kalbomis, struktūrą. Šiuo metu albanų kalbotyros darbuose oficialiai teigiama, kad albanų kalba yra kilusi iš ilyrų kalbos.

Pirmoji pagrindinė indoeuropiečių kalbų klasifikacija — suskirstymas į kentumines (iš lot. *centum* ‚šimtas‘) ir satemines kalbas (iš Avestos kalbos *satəm* ‚šimtas‘), bet net ir ši pagrindinė dichotomija yra prieštaringa. Skirstymas paremtas tuo, kaip tęsiamos indoeuropiečių prokalbės liežuvio užpakalinių priebalsių trys eilės:

grynujų priebalsių eilė: [k], [g], [g^h]

sulūpintų (labializuotų) priebalsių eilė: [k^w], [g^w], [g^{wh}]

palatalinių, ar palatalizuotų, priebalsių eilė: [k^j], [g^j], [g^{jh}]

Kentuminėse kalbose išnyko palatalizacija, o palatalizuotus priebalsius tęsiantys garsai sutapo su tais, kurie tęsė grynuosius priebalsius. Skirtingai nuo to, sateminėse kalbose išnyko labializacija. Pro-

kalbės labializuotus priebalsius [k^w], [g^w], [g^{wh}] tęsia [k], [g], [g^h], o iš palatalinių [k^j], [g^j], [g^{jh}] sateminėse kalbose kilo pučiamieji priebalsiai, skirtingai nuo vėliau įvykusios gausios gomurinių priebalsių palatalizacijos, daugiausia nulėmusios afrikatų atsiradimą.

Kalbų skirstymo į satemines ir kentumines prieštaravimas susijęs su šiomis hipotezėmis: 1. kentuminės kalbos yra kilusios iš centrinės indoeuropiečių dialektų grupės, o sateminės kalbos šioje šeimoje užima šalutinę poziciją; 2. kentuminės kalbos sudaro vakarinę indoeuropiečių kalbų šeimos dalį, o sateminės — rytinę (šią hipotezę patvirtina dabartinis indoeuropiečių kalbų išsidėstymas); 3. kentumizacija ir satemizacija — tai daugybė nepriklausomų procesų, būdingų tik tam tikriems pošeimiams ar net tik tam tikroms kalboms, o ne dialektų kompleksams indoeuropiečių kalbų šeimos viduje.

Indoeuropiečių kalbos yra arba kentuminės, arba sateminės. Tik albanų kalboje šios trys eilės tęsiamos skirtingai, ir tai papildomai komplikuoja diskusijas dėl jos kilmės.

Nepaisant visko, indoeuropiečių kalbų šeima — tai geriausiai ištirta kalbų šeima. Šiuo metu bandoma nustatyti tolimesnius giminytės ryšius tarp indoeuropiečių ir kai kurių Azijos bei semitų kalbų (kalbama apie vadinamąją nostratinę teoriją).

Prisimintina, kad šiuolaikinėse genealoginėse kalbų klasifikacijose atsiranda „šeimų“, kurių nesieja giminytė arba kurių giminytė kelia abejonių. Tai pasakytina apie tam tikrą kalbinį pakraštį, apie kurio kilmę žinoma nedaug, o rekonstrukcijos nėra aiškios. Kaip jau minėta, tokiais atvejais mokslininkai, atsižvelgdami į šias kalbas vienijančius struktūrinius panašumus, pasitelkia geografinę klasifikaciją. Pvz., paleoazijiečių (arba paleosibiriečių) „šeimą“ sudaro per Beringo sąsiaurį į abi Amerikas migravusių (arba asimiliaciją patyrusių) autochtoninių Sibiro tautų likučiai; šios grupės narių (kurių skaičius skiriasi priklausomai nuo tyrėjo) giminytė paprastai abejojama. Panašiai abejojama giminytės ryšiais kinų-tibetiečių

„šėimos“ viduje. Genealogine laikomoje klasifikacijoje šie atvejai nėra vieninteliai. Daugelis austronezinių ar australų kalbų klasifikuojama vien tik pagal lingvistinės geografijos kriterijus.

1.2. Tipologinė kalbų klasifikacija

Šiek tiek vėliau atsirado panašumo kriterijumi paremta tipologinė kalbų klasifikacija, nepriklausanti nei nuo kalbos kilmės, nei nuo jos arealo geografinės padėties. Pagal šią klasifikaciją kalbos grupuojamos į kalbų tipus, kurių pagrindą gali sudaryti bet koks kalbos požymis. Synchroninių gretinamųjų tyrimų pradžia siejama su pirmaisiais egzotinių kalbų ir indėnų kalbų tyrinėjimais. Tipologinė kalbotyra neatsiejama nuo bendrosios kalbotyros, kaip atskiros mokslo disciplinos, susiformavimo ir teorijos apie kalbinių universalijų egzistavimą išplėtojimo. Ji taip pat susijusi su kultūrinio reliatyvizmo teorijos, teigiančios, kad svarbiausi natūralios kalbos požymiai priklausantys nuo tautos dvasinių savybių, sukūrimu. Vėliau atsirado įvairių šio požiūrio atmainų, tarp jų yra ir priešinga nuomonė, teigianti, kad tautos pasaulėžiūra priklausanti nuo kalbos.

Tipologinės klasifikacijos atveju kalbama apie kalbos tipą. Kalbos tipą galima nustatyti pagal bet kurį kalbos požymį. Tačiau dažniausiai kalbos tipas išskiriamas pasitelkus tam tikrų požymių kompleksą. Ši kalbotyros kryptis taip pat sukūrė savo terminologiją ir pasižymėjo svarbiais moksliniais laimėjimais. Terminai, apibrėžiantys fonetinį, morfologinį ar sintaksinį kalbos tipą, pvz., vokalinė, konsonantinė kalba, fleksinė, agliutinacinė, alternacinė, polisintetinė kalba, analitinė kalba, izoliacinė kalba, ergatyvinė, nominatyvinė kalba ir kt., šiandien priskirtini klasikinei bendrosios kalbotyros terminijai (dėl įdomių tipologinės klasifikacijos pavyzdžių ypatingai žr. MAJEWICZ 1989).

1.3. Geografinė kalbų klasifikacija

Vėliausiai atsiradęs kalbų klasifikavimo būdas yra geografinė klasifikacija, paremta tipologinių kriterijų ir kalbos geografinio paplitimo kombinacija. Pagal geografinę kalbų klasifikaciją skiriamos kalbų sąjungos. Kalbų sąjungą sudaro bendrų skiriamųjų elementų turinčios kalbos, kuriomis kalba uždarose teritorijose gyvenančios tautos. Šios klasifikacijos pradžia siejama su Balkanų kalbų sąjungos atradimu, o lingvistinės geografijos raida — su kalbų sąjungos atsiradimą nulemiančių interferencijos mechanizmų tyrimais. Kalbų sąjungos koncepcijos esminį momentą sudaro tai, kad sąjungai priklausančių kalbų kilmė nėra svarbi. Kalbų tipologinio panašumo pagrindimas jų bendra kilme — visiems žinomas faktas, kuriam paaiškinti pakanka dviejų ankstesniųjų klasifikavimo būdų. Todėl šiuo atveju kalbininkų dėmesio centre visų pirma atsiranda tie arealai, kuriuose skirtingoms kalbų šeimoms priklausančios kalbos dėl ilgalaikės sąveikos, daugiakalbystės nulemtų gilių konvergencijos procesų turi bendrų gramatinių elementų, atsiradusių ne dėl bendrų kalbų kilmės.

Dažniausiai susiduriama su atveju, kai iš tos pačios prokalbės kilusios kalbos yra paplitusios gretimose teritorijose ir turi bendrų struktūrinių požymių, t. y. priklauso tai pačiai šeimai, tam pačiam kalbos tipui ir sudaro kalbų sąjungą. Tai akivaizdus ir visiems žinomas faktas. Kalboms plintant pasaulyje nutinka, kad tam tikros kalbos šeimos arealo pakraščiuose įvyksta sąveika su kitai kalbų šeimai ir kitam kalbos tipui priklausančiomis kalbomis, jau nekalbant apie gana dažnus atvejus, kai tam tikros tautos atstovų grupei įsikūrus kitos kalbų šeimos paplitimo teritorijoje atsiranda kalbos sala. Kalbiniai pakraščiai — tai būtent ta vieta, kur išlieka daugiausia archaizmų ir atsiranda daugiausia inovacijų. Svarbiausias tai nulemiantis veiksnys yra kalbų kontaktai. Vienas iš įdomiausių kal-

bų sandūros sąlygomis vykstančių konvergencijos procesų kalbų sąjungos susiformavimas.

Taigi egzistuoja bendros kilmės kriterijumi paremta genealoginė kalbų klasifikacija, skirianti kalbų šeimas, kalbų struktūros panašumais besiremianti tipologinė kalbų klasifikacija, skirianti kalbų tipus, ir geografinė (arealinė) klasifikacija, grindžiama toje pačioje teritorijoje paplitusių kalbų tipologiniais panašumais ir operuojanti kalbų sąjungos sąvoka.

2. GEOGRAFINĖ KLASIFIKACIJA: EUROPOS AREALINIS SUSKIRSTYMAS

Ikimoksliniame kalbotyros raidos etape kalbininkus domino tik dieviškoji kalbos kilmė: bandyta įrodyti, kad visos kalbos yra kilusios iš hebrajų kalbos. XIX a. pirmojoje pusėje atsirado istorinė-lyginamoji kalbotyra, turėjusi lemiamos reikšmės lingvistiniams tyrimams: ilgą laiką visos pajėgos buvo sutelktos į bandymus nustatyti kalbų giminybę ir sukurti genealoginę kalbų klasifikaciją. Nepaisant to, kad jau XIX a. buvo atrasta Balkanų kalbų sąjunga, arealinė klasifikacija suklestėti dar nespėjo. Pirmieji sistemingi geografiniai kalbų tyrimai datuojami tik XX a. pirmosios pusės pabaiga. Kalbų sąjungos teorinę koncepciją sukūrė Prahos struktūrinės lingvistikos atstovai Nikolajus Trubeckojus ir Romanas Jakobsonas, o pirmoji monografija apie šį reiškinį išleista tik 1948 m. (BECKER 1948).

Anksčiau jau minėta, kad geografinė kalbų klasifikacija kartais papildo genealoginę klasifikaciją, tais atvejais, kai trūksta medžiagos, kuri yra būtina siekiant įrodyti egzistuojant genealoginius ryšius tarp atskirų, tam tikrose teritorijose paplitusių kalbų. Taigi geografinė kalbų klasifikacija iš esmės yra susijusi tiek su genealogine klasifikacija, tiek su tipologine (su pastarąja dėl to, kad pagal ją išskiriamas teritorijos apibrėžtas kalbos tipas).

Pagrindinis geografinės kalbų klasifikacijos vienetas yra kalbų sąjunga. Mokslinėje literatūroje rusų kalba vartojamas terminas *союз*. Vakarų mokslininkų darbuose, tarp jų anglų kalba parašytuose šaltiniuose, dažniausiai vartojamas vokiečių kalbos terminas *Sprachbund*. Sąjungą sudaro bendrų požymių turinčios kalbos, paplitusios tam tikrame geografiniame plote. Visiškai natūralu, kad tokias sąjungas sudaro iš tos pačios prokalbės kilusios kalbos. Tačiau jei

kalbų sąjungų reiškinys apsiribotų tik tokiais atvejais, kalbininkai tikriausiai nebūtų sukūrę kalbų sąjungos koncepcijos. Geografinė lingvistika (arba lingvistinė geografija) atsirado atradus Balkanų kalbų sąjungą, kurią sudaro skirtingos kilmės kalbos. Tik tokie atvejai sudaro šiuolaikinės lingvistinės geografijos tyrimo objektą, nors kartais sunku įvertinti, ar panašumas aiškintinas bendra kalbų kilme, ar yra vėliau vykusių konvergencijos procesų rezultatas; vienas iš tokių atvejų būtų, pvz., vadinamoji baltų ir slavų bendrija (*балто-славянская языковая общность*). Kai kurie faktai leidžia manyti, kad baltų ir slavų kalbų sąjungos hipotezė yra visiškai reali. Kalbama apie šioms kalboms bendras inovacijas (pvz., politoniškumą ir kt.), kurios nėra būdingos jokiai kitai indoeuropiečių kalbai. Tokia sąjunga turėjo atsirasti slavų ir baltų prokalbėms atsiskyrus nuo indoeuropiečių prokalbės, tai turėjo būti labai glaudus ryšys. Kadangi trūks-ta istorinių liudijimų, sunku nurodyti konkretų bendrijos egzistavimo laiką. Galima tik kelti hipotezes apie tai, kada ir kur ši bendrija nustojo egzistavusi; tai tikriausiai įvyko slavams susivienijus (nebū-tinai taikiais tikslais) su kuriais nors altajiečiais (hunais arba avais). Šis momentas istoriškai iš dalies paliudytas, tai visų pirma pasakytina apie slavų atėjimo į Balkanus laiką; be to, svarbiausius slavų prokalbės požymius, ypač skiemens sinharmonizmą, labai lengva paaiškinti kurios nors tiurkų kalbos (vokalinės harmonijos) įta-ka. Tuomet slavai būtų persikėlę į pietus, o baltai — į šiaurę. Tačiau tiesioginių įrodymų, kad egzistavo baltų ir slavų sąjunga, šiuo metu apskritai nėra, ir koncepcija tėra hipotezė; tai tiek pat tikėtina, kiek tikėtina, kad egzistavo bendra baltų ir slavų prokalbė.

Į kalbų sąjungų viduje vykstančius procesus panašios konvergen-cijos nulemti požymiai mažai ištirtų ir istoriškai nepaliudytų kalbų atveju šiandien dažniausiai laikomi paveldėtais elementais. Yra ži-noma, kiek pidžinų¹ yra pasaulyje, kaip atsiranda naujų, taip pat

¹ Pidžinas — mišri kalba, kurią sudaro mažiausiai dviejų kalbų elementai.

žinoma, kad beveik kiekvienai pasaulio kalbai daugiau ar mažiau būdingi kreoliniai² požymiai — visa tai kalbų sąjungas kuriančių procesų padarinys. Tokie procesai nevyksta tik tada, kai kalba yra visiškai atskirta nuo kitų, pvz., kaip islandų kalba. Bet netgi tam tikri salų gyventojų kalbų požymiai plinta jūros prekybos keliais. Anksčiau kalbų sąveika tikriausiai nebuvo tokia intensyvi, kaip šiais laikais, tačiau trūksta istorinių žinių, leidžiančių atskirti paveldėtus elementus nuo seniausių skolinių. Dėl ribotų galimybių patikrinti hipotezes apie tolimesnę indoeuropiečių kalbų giminystę šis faktas nuteikia gana pesimistiškai ir verčia atsargiai kalbėti apie giminystę, kol ji nėra pakankamai įrodyta. Kita vertus, šis faktas išryškina arealinės kalbotyros tyrimų svarbą.

Kiekvienas pidžinas (arba kreolinė kalba) sudaro sąjungą su bent viena iš kalbų, prisidėjusių prie jo susiformavimo. Tai visiems žinomi faktai. Kalbininkus visų pirma domina kelių skirtingos kilmės, bet geografiškai artimų kalbų struktūriniai panašumai. Kad atsirastų kalbų sąjunga, prireikia ilgesnio laikotarpio, kurio metu vyksta itin glaudi kalbų sąveika — yra būtinas daugiakalbystės etapas. Tik tuomet, kai kasdien kalbama keliomis kalbomis (pvz., priklausomai nuo to, su kuriuo iš kaimynų bendraujama ar kurioje parduotuvėje apsiperkama), galima perkelti tam tikras vienos kalbos funkcines ar formalias savybes į kitas kalbas. Kuri kalba taps bendros struktūros donore, gali priklausyti nuo kalbos prestižo, struktūrinių požymių, nuo to, kurios struktūra yra paprastesnė, lengviau išmokstama ar tiesiog dažniau vartojama. Jei šiuo požiūriu ir esama kažkokių reguliarių preferencijų, apie tai kol kas nieko nėra žinoma. Kartais galima atsekti arba rekonstruoti kalbų sąjungos formavimosi procesą, tačiau norint įvertinti kalbos donorės patrauklumą prireikia išorinės kalbų istorijos žinių. Šiuo metu stinga pavyzdžių, leidžiančių pateikti bendresnes išvadas.

² Kreolinė kalba — pidžinas, tapęs nacionaline kalba, pvz., papua pidžinas (*tok pisin*) Papua Naujojoje Gvinėjoje.

Pagal šiuolaikinę geografinę kalbų klasifikaciją kalbos skirstomos į kalbų sąjungas ir kalbų ciklus. Kalbų ciklas — tai vienetas, kurį sudaro kelios kalbų sąjungos. Terminas *ciklas* vartojamas kalbant apie didžiulius Žemės rutulio plotus. T. MILEWSKI (1967) skiria keturis tokius ciklus, bet šiandien jų suskaičiuojama daugiau. Šie ciklai apima Pietryčių Aziją, Afriką, abi Amerikas ir Šiaurės Rytų Aziją, Europą ir Artimuosius bei Vidurio Rytus, Okeaniją ir Nusantarą bei šiauriau esančias salas, tarp jų Japonijos salyną.

Kadangi bendri kalbų požymiai gali pasireikšti tiek kalbų vidi-
nėje struktūroje, tiek išoriškai dėl įvairių veiksnių: panašių ar iden-
tiškų socialinių, istorinių, geografinių sąlygų, taip pat bendros kil-
mės, — šiuo metu tiriant kalbų sąjungas neapsiribojama vien
kalbinių požymių nagrinėjimu, atsižvelgiama ir į visuomeninius,
istorinius, ekonominius, geografinius, ekologinius veiksnius. Dėl
tokio požiūrio į regioninę problematiką kalbų sąjungos apibrėžtis
netenka aiškių ribų. Kalbų sąjunga siaurąja šio termino prasme —
tai tik vienas iš elementų, būdingų tam tikram regionui, tačiau
pasitaiko atvejų, kai kalbų sąjungų egzistavimas postuluojamas re-
miantis ekstralingvistiniais veiksniais, nepaisant sąvokos apibrėž-
ties. Pvz., G. DÉCSY (1973), pateikdamas savo Europos kalbų area-
linę klasifikaciją, pirmiausia išvardina SAE (*Standard Average
European*) — didžiųjų Europos kalbų sąjungą. Pagrindinis šiai są-
jungai apibrėžti taikomas kriterijus — kalbos vartotojų skaičius,
siekiantis mažiausiai 50 milijonų, o SAE arealas esą apima „lotyni-
zuotąją Europą“. Pasitelkdamas kiekybinį kriterijų DÉCSY nustatė
tokią šios sąjungos sudėtį: anglų kalba, prancūzų kalba, vokiečių
kalba, italų kalba ir rusų kalba. Toliau jis išvardino SAE sąjungos
kalbinius požymius, iš kurių joks nėra būdingas rusų kalbai, kuri,
be to, geografiškai yra atskirta nuo kitų kalbų. Požymiai būtų šie:
analitinis raiškos būdas, supaprastinta linksnių sistema, realizuoja-
ma pasitelkiant prielinksnes konstrukcijas, žymimojo ir nežymi-
mojo artikelių buvimas, gramatinės kategorijas išreiškiančių pagal-

binių veiksmažodžių *esse* ir *habere* vartojimas sudarant sudurtines laikų formas (tai turėtų būti liaudies lotynų kalbos įtakos pasekmė), veiksmažodžių priešdėlinės darybos tendencija, analitinis kalbos tipas ir pastovi žodžių tvarka sakinyje, lotynų kilmės leksinių, semantinių ir frazeologinių atitikmenų gausa. Akivaizdu, kad tik pastarasis punktas tam tikra prasme taikytinas rusų kalbai, be to, ir beveik visoms kitoms Europos kalboms, nepriklausančioms SAE sąjungai. To paties autoriaus siūlymai dėl kai kurių kitų Europos kalbų sąjungų taip pat nesėkmingi. Arba kalbama apie giminiškų kalbų arealus, arba požymių kompleksas nėra įtikinamas, esama daug išimčių ar sąsajų su kitais kalbų paplitimo plotais, trumpai tariant, daugumos skiriamų arealų nevertėtų traktuoti ypatingai, t. y. postuluoju kalbų sąjungos egzistavimą. Be SAE sąjungos, DÉC-SY skiria šias Europos kalbų sąjungas:

– **Vikingų kalbų sąjungą**, kuriai priklauso danų, norvegų, islandų, farerų, airių, škotų, valų, bretonų, švedų, lapių, suomių ir vepsų kalbos, taip pat mirusi anglosaksų kalba — taigi šiaurės germanų (skandinavų), reliktinės keltų ir uraliečių kalbos. Vikingų kalbų sąjungos kalbiniams požymiams priskiriama: tarpdantinių pučiamųjų buvimas, žodžio galo priebalsio susijungimas su po jo einančio žodžio pradžios balsiu (*liaison* tipo reiškiniai), balsių ir priebalsių kaita, aspiracijos forma pasireiškianti protezė (šis požymis yra plačiai paplitęs Europoje ir todėl šitaip jį apibrėžti tikrai sudėtinga), fiksuotas kirtis (kirčiuojamas pirmasis žodžio skiemuo), supaprastinta kaityba, daiktavardžių giminės kategorijos išnykimo tendencija, asmens kategorijos raiškos elementų išnykimas, ribota veiksmažodžių priešdėlinė daryba, pagalbinių veiksmažodžių *esse* ir *habere* buvimas, polinkis į analitiškumą, sudėtiniam veiksmažodžio laikams sudaryti dažnai vartojami vardažodiniai deverbatyvai, pastebima pastovios žodžių tvarkos sakinyje tendencija, vadinamųjų stipriųjų formų vartojimas klausimuose ir neiginiuose, veiksmo atlikėjų pavadinimų daryba vartojant elementą „žmogus“, didelis

patroniminių pavardžių skaičius, pastebima lotynų kalbos įtaka, ankstyvas nacionalinių kalbų raštijos atsiradimas. Iš karto matyti, kad ne visus išvardintus požymius galima laikyti šios kalbų sąjungos skiriamaisiais požymiais. Kai kurie jų yra paplitę daug plačiau, pvz.: balsių ir priebalsių kaita, pagalbiniai veiksmažodžiai *esse* ir *habere* ir kiti; kas svarbiausia, tam tikri požymiai pastebimi kalbose, paplitusiose šios kalbų sąjungos arealo tiesioginėje kaimynystėje;

– **Litoralinę (priekrantinę) kalbų sąjungą**, kuriai priklauso fryzų, nyderlandų, flamandų, baskų, ispanų, portugalų ir maltiečių kalbos (taigi germanų, romanų kalbos, arabų tarmė ir tariamoji kaukazičių). Šios kalbų sąjungos skiriamieji požymiai sutampa su SAE kalbų sąjungos požymiais, o prieiga prie jūros nėra pakankamas skiriamasis požymis, juolab kad šiai kalbų sąjungai priskiriamos ne visos pakrantės zonoje paplitusios kalbos;

– **Peipaus kalbų sąjungą**, kuriai priklauso estų, vodų, lyvių ir latvių kalbos, pasižyminčios šiais skiriamaisiais požymiais: fiksuotu kirčiu (kirčiuojamas pirmasis žodžio skiemo), dideliu dvibalsių kiekiu, priešakinės eilės vidutinio liežuvio pakilimo atvirojo ([æ] tipo) balsio buvimu, pučiamųjų [ʃ, ʒ] nebuvimu, denazalizacija (kad ir ką tai reikštų), apokope, ilgųjų ir trumpųjų balsių fonologine opozicija, palatalizacija, išplėstine daiktavardžio paradigma, žodžio ar skiemens gale einančių priebalsių skaičiaus apribojimu. Akivaizdu, kad pagal kai kuriuos požymius Peipaus kalbų sąjungai priskirtina ir lietuvių kalba, juolab kad jos paplitimo teritorija ribojasi su Peipaus kalbų sąjungos arealu;

– **Rokitno³ kalbų sąjungą**, kuriai priklauso lenkų, lietuvių, baltarusių, ukrainų ir kašubų kalbos, pasižyminčios šiais požymiais: ilgųjų ir trumpųjų balsių fonologinės opozicijos nebuvimu (išskyrus lietuvių kalbą), laisvu kirčiu (išskyrus lenkų kalbą ir iš dalies — kašubų), nekirčiuotų balsių redukcijos nebuvimu (išskyrus baltarusių

³ Terminas kilęs iš Ukrainoje esančio Rokitno kaimo pavadinimo.

kalbą), dvibalsių nebuvimu (išskyrus lietuvių kalbą, be to, nėra aišku, kaip šis požymis apibrėžiamas, nes dvibalsiu laikytinas bet koks balsio ir balsingojo priebalsio arba bent pusbalsio junginys), išplėstine pučiamųjų priebalsių sistema, įvairialype balsių ir priebalsių kaita, [ɫ] vokalizacija skiemens gale, [æ] tipo balsio nebuvimu, plataus masto palatalizacija, išplėstine daiktavardžio fleksija, sintetiniu būdvardžių laipsniavimu, veiksmo kategorijos buvimu, beasmenių dalyvių formų buvimu, veiksmazodžio *habere* posesyvine vartoseną (tikriausiai norima ją priešpriešinti rusų kalbai, kuriai tokia vartoseną nebūdinga) ir bendru žodyno sluoksniu, vadinamu rokitnizmais.

– **Dunojaus kalbų sąjungą**, kuriai priklauso čekų, slovakų, vengrų, slovėnų, serbų ir kroatų kalbos, pasižyminčios (bet ne visos) fiksuotu kirčiu (kirčiuojamas pirmasis žodžio skiemuo), ilgųjų ir trumpųjų balsių fonologine opozicija, dvibalsių buvimu, kirčio pozicijos nulemtos balsių redukcijos nebuvimu, tendencija jungti žodžio galo priebalsį su po jo einančio žodžio pradžios balsiu — *liaison* tipo reiškiniais (su tuo sunku sutikti), skardžiojo liežuvio užpakalinio pučiamojo [h, ɣ] buvimu (šio požymio paplitimo teritorija platesnė), žodžio galo balsių išnykimu, labai sintetinė fleksija, išplėtota priešdėline daryba, būsimąjo laiko sintetinių formų nebuvimu, stipria lotynų ir vokiečių kalbų įtaka, palyginti ankstyvu raštijos atsiradimu;

– **Balkanų kalbų sąjungą** — vienintelį rimtai apibrėžtą arealą, apie kurį bus kalbama atskirai;

– **Kamos kalbų sąjungą**, kuriai priklauso čiuvašų, marių, totorių, baškirių, votiakų (udmurtų), mordvių, komių-zyrių (arba permiečių), nencų ir kalmukų kalbos. Pasak klasifikacijos autoriaus, ji vadintina „Europos kalbų galukiemiu“.

Dėl nepaaiškinamų priežasčių DÉCSY skiria keturias kalbos salas, t. y. kalbas, nepriklausančias jokiai iš išvardintų kalbų sąjungų: liuksemburgiečių, retų-romanų, lužicų (sorbų) ir gagaūzų, o pen-

kias kalbas laiko diasporų kalbomis (bet tai nepaneigia jų priklausomybės kuriai nors kalbų sąjungai): jidiš, ladino, karaimų, romų ir armėnų.

Akivaizdu, kad čia pateikta klasifikacija yra paviršutiniška, iš dalies klaidinga, kitaip tariant, neprofesionali. Galbūt jos nevertėtų ir pristatyti, bet šių kalbų sąjungų pavadinimai yra gana paplitę, o pati klasifikacija iš esmės neturi konkurencijos. Nors vėlesnė klasifikacija, pateikta HAARMANO 1976 m., yra žymiai tobulesnė, ji taip pat sukėlė nemažai abejonių ir sulaukė kritinių pastabų. Abi klasifikacijos sukurtos mechaniškai grupuojant požymius, kurie dažniausiai yra atsitiktiniai, nulemti skirtingų procesų, o jų reikšmė kalbai nėra vienoda. Šie požymiai dažnai neapsiriboja vienu arealu, tad dėl savo paplitimo Europoje jie negali tapti konkretaus regiono skiriamaisiais požymiais. Klasifikuojant kalbas pagal išvardintus kriterijus atsiranda per daug išimčių, taip pat pasitaiko akivaizdžių klaidų. Nors DÉCSY neatmeta galimybės, kad jo siūlomą klasifikaciją reikėtų smarkiai patobulinti, visgi negalima sutikti su jo nuomone, kad vienareikšmiška klasifikacija yra negalima.

Remiantis aukščiau pateiktais pavyzdžiais ir kritinėmis pastabomis, galima suformuluoti du teiginius:

– kalbų sąjunga neprivalo būti homogeninė, ji turi savo centrą, kuriame sutelkta daugiausia jos skiriamųjų požymių, ir pakraščius, kur skiriamieji požymiai pasireiškia silpniau; taigi kalbų sąjungos ribos gali būti šiek tiek neaiškios, konkreti kalba gali priklausyti šiai kalbų sąjungai didesniu ar mažesniu laipsniu ar net tuo pačiu metu priklausyti dviem ar daugiau kalbų sąjungų. Taigi kalbų sąjunga — tai kalbinių požymių „neryški aibė“, kurios centre sutelkti kalbos sąjungą apibrėžiantys požymiai, o pakraščiai rodo bendrumą su kaimyniniais arealais.

– nėra prasminga postuliuoti kalbų sąjungą pagal daugybę heterogeninių kriterijų, kurie, be to, dažnai pasireiškia kaimyniniuose kalbų arealuose. Tačiau galima teigti egzistuojant kalbų sąjungą

remiantis kad ir vienu kalbiniu kriterijumi, tik su sąlyga, kad šis kriterijus, lyginant su kaimyninėmis kalbomis, yra specifinis ir viena-reikšmiškai išskirtinis⁴.

Atsižvelgiant į tai, reikėtų atsisakyti siūlomo Europos suskirstymo ir pateikti paprastesnę, tačiau profesionalesnį. Neatmetama galimybė postuluoti kalbų sąjungą pagal vienintelį kalbinį požymį, taip pat neneigiama situacija, kai pagal kelis skirtingus kalbinius požymius kalba gali priklausyti kelioms kalbų sąjungoms tuo pačiu metu. Pavyzdžiui, gramatiniai požymiai nebūtinai (tai bus parodyta toliau) lydimi fonetinių. Įdomiausi ir labiausiai saviti yra arealai, išskirti pagal kalbos tipą apibrėžiančių homogeninių požymių kompleksą.

Vykdamas šiuolaikinius plataus masto arealinės kalbotyros tyrimus, kurie visų pirma susiję su kalbų atlasų sudarymu, kalbant apie Europos teritoriją iš esmės minimi du stambūs regionai: Balkanų kalbų sąjunga ir Karpatų regionas. Pastarasis, nors jis tiriamas visų pirma kalbiniu požiūriu, sudaro sąjungą, paremtą materialine ir dvasine kultūra, kuriai atsirasti sąlygas sudarė avių ganymas ir kiti užsiėmimai bei papročiai, susiję su gyvenimu kalnuose ir migravimu iš ganyklos į ganyklą. Taigi tai sąjunga, kuri remiasi materialine kultūra, papročiais, etnografija, muzika, šokiais ir t. t. Kalbiniu požiūriu ši sąjunga pasireiškia leksikos lygmeniu. Tai didžiulė teritorija, jos tyrėjai priskiria jai iš esmės visą Balkanų kalbų sąjungą. Dėl kažkokių priežasčių DÉCSY (1973) darbe ši sąjunga nepripažįstama.

Lingvistinių diskusijų metu kartais iškeliama hipotezė apie kitas kalbų sąjungas, išskiriamas pagal pavienius požymius. Dėmesio, be abejo, verta yra Baltijos prozodinės kalbų sąjungos idėja, kurią

⁴ Pavyzdžiui, galima išskirti „budistinę kalbų sąjungą“, kurios skiriamasis požiūris būtų tam tikrų per religinius tekstus paplitusių sintaksinių konstrukcijų vartojimas tam tikro pobūdžio tekstuose.

iškėlė ILSE LEHISTE (1978). Skiriamasis požymis būtų politoniškumas, o sąjungai priklausytų germanų ir baltų kalbų elementai. Politoniškumas būdingas ir kai kurioms estų kalbos litoralinėms tarmėms (NIIT 1981). Galbūt vertėtų šios sąjungos apibrėžimą suformuluoti šiek tiek kitaip: pripažinus politoniškumą šios sąjungos centriniu požymiu, o toninį (monotoninį ar relevantiškais toniniais skirtumais nepasižymintį) kirtį — jos šalutiniu požymiu. Tuomet galima būtų išplėsti šios kalbų sąjungos ribas. Toninio kirčio pėdsakų atrasta rytų slavų tarmėse, visų pirma Polesės, bet ne tik (SMUŁKOWA 1978), lenkų kalbos kirtis daugiausia realizuojamas kaip toninis (išskyrus vadinamąją paribių lenkų kalbą). Šios kalbų sąjungos postulavimas — svarstytinas klausimas, jos egzistavimas grindžiamas tam pačiam pavadinimui priskirtiniais, be ne tokiais pačiais požymiais, vienos kalbose tai inovacinis reiškiny, kitose — archajiškas ir aiškiai silpnėjantis. Tačiau bet kuriuo atveju hipotezę vertėtų patikrinti.

3. BALKANŲ KALBŲ SĄJUNGA

Panagrinėkime dabar teigiamą pavyzdį: vienintelę nekvestionuojamą Europos kalbų sąjungą — Balkanų kalbų sąjungą, nuo kurios viskas prasidėjo.

Jau XIX amžiaus pabaigoje austrų kalbininkai JERNEJ KOPITAR ir FRANZ MIKLOSICH atkreipė dėmesį į tai, kad Balkanų teritorijoje paplitusios kalbos turi tam tikrų bendrų gramatinių požymių, nepaiškinamų etimologiškai. Tuos bendrus požymius pradėta vadinti balkanizmais. Iš pradžių balkanizmų buvo aptikta bulgarų, albanų ir rumunų kalbose. Visos šios kalbos priklauso indoeuropiečių kalbų šeimai, tačiau vis kitokiai šakai: bulgarų kalba priklauso slavų kalbų šakai, rumunų kalba — romanų, albanų kalba viena sudaro kalbų šaką; taigi jose pasitaikančius stublinančius sutapimus vargu ar galima paaiškinti darybinių šaknų ar darybinių ir fleksinių formantų bendra kilme. Tokių paralelių atsirado susiformavus naujoms bendroms gramatinėms struktūroms. Tai ta pati gramatinė sistema, realizuojama pasitelkus skirtingą leksinę medžiagą.

Balkanų teritorijoje nuo senų laikų buvo susiklosčiusios kalbų konvergencijai palankios sąlygos. Tautoms migruojant Europoje daugelis jų pasiekdavo Balkanus ir dažnai apsigyvendavo tose pačiose vietovėse, taigi vieną kalbinį sluoksnį dengdavo kitas. Vėliau, susikūrus Osmanų imperijai, jos gyventojai laisvai migruodavo iš vieno kalbinio regiono į kitą, apsigyvendavo „svetimame krašte“ ir palaikydavo ryšius su toli esančiais švietimo ir kultūros centrais, daugiausia Konstantinopoliu, Bukareštu, Sofija, Bitola ar Belgradu. Dėl įvairių istorinių aplinkybių susidarė mišrus tautų kontekstas, kai kuriuose regionuose itin spalvingas. Didžiausia įvairovė pasižy-

mi dabartinės Makedonijos Respublikos teritorija. Šiuo metu daugelyje Makedonijos kaimų gyvena makedonai, albanai, romai, turkai ar arumunai — įvairių tautybių atstovai tame pačiame kaime. Akivaizdu, kad bent kai kurie iš tų kaimų gyventojų kasdien kalba mažiausiai dviem kalbomis. Kalbėdami skirtingomis kalbomis jie natūraliai formuluos pasakymus taip pat. Taip ir atsirado Balkanų kalbų sąjunga.

Atradus Balkanų kalbų sąjungą atsirado nauja kalbotyros šaka, vadinama arealine (arba geografine) kalbotyra. Šiandien kalbama ne tik apie kalbų sąjungas, bet ir apie kalbų sąjungų sąjungas — kalbų ciklus. Šios kalbotyros šakos atstovų tikslas — suklasifikuoti visas pasaulio kalbas pagal lingvistinės geografijos kriterijus. Toks klasifikavimo būdas paremtas teiginiu, kad kiekviena kalba būtinai turi priklausyti kuriai nors kalbų sąjungai. Kaip minėta anksčiau, tokių tyrimų rezultatai kol kas nėra pakankami. Kai kurie postuluojami kalbiniai arealai neatitinka kalbų sąjungai keliamų reikalavimų. Iki šiol joks kitas arealas (bent jau Europoje) neprilygsta Balkanų kalbų sąjungai. Tai reiškiny, unikalus keliais požiūriais. Niekur kitur Europoje nėra nustatyta tokia glaudi skirtingoms kalbų šeimoms priklausančių, o anksčiau ir skirtingiems tipams priklausių kalbų konvergencija. Balkanų kalbų sąjunga — tai ne tik klasikinis kalbų sąjungos pavyzdys, bet ryškiausias pavyzdys, kuriam nėra konkurencijos. Terminas „balkanizacija“, kurio perkeltinė reikšmė — „maišymas, kunkuliavimas, skverbimasis“, šiandien vartojamas kalbant ne tik apie Balkanų pusiasalį, bet ir apie kitus į jį panašius regionus, pvz., apie Indiją, kur kalbama keliais šimtais kalbų. Terminas „balkanizacija“ vartojamas ne tik kalbotyroje, šiandien kalbama apie kultūros, politikos, meno, socialinių sąlygų ir t. t. balkanizaciją. Šiuolaikinė balkanistika — tai kompleksinė istorinė-filologinė disciplina, tirianti įvairius Balkanų tautų ir valstybių reiškinius bei problemas. Tačiau pagrindą sudarantis lingvistinis elementas vis dar yra svarbiausias.

Anksčiau minėta, kad jau 1829 m. kalbininkas JERNEJ KOPITAR atkreipė dėmesį į albanų, bulgarų ir rumunų kalbose paplitusį kalbinių balkanizmų reiškinį ir nutarė, kad jie yra kilę iš albanų kalbos. Jis pastebėjo, kad tarp Dunojaus ir Balkanų kalnyno esančioje teritorijoje vyrauja viena bendra gramatinė forma, reiškiamą trejopai — romanų, slavų ir albanų kalbų raiškos priemonėmis. Vėliau FRANZ MIKLOSICH priskyrė šiai kalbų grupei ir naująją graikų kalbą. Vėlesnių laikų tyrėjai nustatė, kad šios kalbų ir tautų grupės problemų negalima tirti atskirai nuo folkloro ir apskritai liaudies kultūros. Daug struktūrinių ir kitokių panašumų atrasta tarp pasakų, legendų, dainų motyvų, liaudies tikėjimų ir apeigų, muzikos ir naiviosios tapybos, senųjų giminių kodeksų, tautinių rūbų ir ornamentikos, ir šių panašumų negalima paaiškinti bendra kilme. Siekiant kompleksiskai iširti šiuos reiškinius buvo atsižvelgta į regiono geografiją ir visų pirma jo istoriją — pagrindinių tautų ir jų kalbų bei smulkesnių etninių grupių raidą. Taip susiformavo balkanistika arba balkanologija — savarankiška mokslinių tyrimų kryptis, paskatinusi arealinius tipologinius tyrimus ir geografinės kalbų klasifikacijos sukūrimą. Taigi balkanologija buvo plėtojama jau XIX amžiuje ir XX amžiaus pradžioje. 1930 m. išleistas CHRISTIANO SANDFELDO knygos vertimas į prancūzų kalbą *La linguistique balkanique* (originalas danų kalba parašytas 1926 m.), ir šis įvykis visuotinai laikomas naujos mokslinės disciplinos — balkanologijos — pradžia. Didelės įtakos balkanologijos raidai turėjo Trubeckojaus dvejopo pobūdžio kalbinių sutapimų teorija. Vieni sutapimai yra genetiniai, kiti — antriniai, atsiradę dėl lygiagrečios raidos ir ilgos bei glaudžios konvergencijos.

1963 m. buvo įkurta tarptautinė Pietryčių Europos problemų tyrimo asociacija *Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen*; šios srities tyrimų pagrindinė kalba buvo prancūzų (ją šiuo metu išstumia anglų kalba). 1966 m. Sofijoje surengtas pirmas kongresas, skirtas Pietryčių Europos problemoms. Nuo tada tokie kongresai, paprastai vadinami balkanologų kongresais, reguliariai vyks-

ta kas keleri metai. Šiuo metu daugelyje Europos ir Amerikos mokslo centrų veikia balkanologijos institutai ar centrai, leidžiama daug balkanologijos periodikos, pvz., *Zeitschrift für Balkanologie*, *Балканско езиковзнание* ir kt. Išleista nemažai kompendiumų, pvz., H. SCHALLER, *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanologie*, Heidelberg 1975; P. ASENOVA, *Балканско езиковзнание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*, София 1989; *Основы балканского языкознания*, t. I. Ленинград 1990, t. II С. Петербург 1998; K. STEINKE, A. VRACIU, *Introducere în lingvistica balcanică*, Iași 1999 ir daug kitų.

Balkanų kalbų sąjungai priklauso albanų, bulgarų, makedonų, rumunų kalbos ir nemažai tarmių, neturinčių savo valstybės ir bendrinės kalbos: arumunų, meglenuų-rumunų, vadinamosios „Rumelijos“ turkų tarmės, romų tarmės, kitų tiurkų tautų (neosmanų) tarmės, kurių nedidelių salelių randama Balkanų teritorijoje, tarp jų juriukų (kiek mažiau su balkanų kalbomis susijusi gagaūzų tarmė), įvairios mišriosios tarmės, pvz., karakačanų; taip pat daugelis balkanų kalbų požymių būdinga naujajai graikų kalbai; balkanų kalbų struktūra pasižymi pietų serbų (Prizreno-Timoko) tarmės, o tam tikrų balkanų kalbų požymių aptinkama bendrinėje serbų kalboje. Kai kurie mokslininkai mini turkų kalbą, kuri, nebūdama balkanų kalba, turėjo įtakos visoms arba beveik visoms balkanų kalboms, perėmusioms požymius, kurie nėra būdingi kaimyninėms nebalkanų kalbų tarmėms. Dėl balkanizmo atsiradimo mechanizmo pasakytina, kad negalima paneigti, jog kai kurie iš jų atsirado kaip nauja gramatinė reikšmė, susidūrus skirtingoms kalbų struktūroms, tačiau labiausiai tikėtina, kad balkanizmo šaltinis buvo konkreti kurios nors kalbos struktūra. Sunku pasakyti, kuri balkanų kalba buvo pagrindinė donorė, o kurios kalbos tik perėmė požymius iš kitų kalbų. Daugiausia požymių balkanų kalbų gramatika tikriausiai perėmė iš viduramžių Balkanų liaudies lotynų kalbos ir kartu iš albanų kalbos, įsisavinusios daugelį liaudies lotynų kalbai būdingų

požymių. Būdama vienintelė autochtoninė kalba, ji, be abejo, turėjo tam tikros įtakos Balkanų kalbų sąjungai. Daugiausia bendrų požymių sieja albanų ir rumunų kalbas, ir tai pasakytina ne tik apie romanų elementus. Pirmieji albanų kalbos raštijos paminklai yra gana vėlyvos kilmės, juose matyti jau dabartinės gramatikos požymių. Taigi tikėtina, kad kalbų sąjungos atsiradimą nulėmė visų pirma albanų kalba arba albanų kalbai giminiškas substratas. Balkanizacijos procesą aiškiai atspindi bulgarų, makedonų, graikų ir serbų kalbų istorinė gramatika, šių kalbų raidos etapai yra gerai paliudyti. Dėl turkų kalbos įtakos Balkanų kalbų sąjungai priklausančios kalbos pasižymi tam tikru bendru žodyno sluoksniu ir keliais darybiniais formantais, taip pat veiksmažodžio evidencialumu.

Balkanų kalbų sąjunga apibrėžiama pagal morfosintaksinių požymių kompleksą. Tai iš esmės apima visą gramatiką. Apskritai jai būdinga apribota vardažodžių kaitė ir smarkiai išplėtotą veiksmažodžių fleksija. Pagrindiniai balkanizmais laikytini požymiai būtų šie:

– postpozicinė žymimojo artikelio vartoseną po pirmojo vardažodinio junginio nario (bulg. *жена*⁵ — žymimoji forma *жената*, *добрата жена*, alb. *burrë* ‚vyras‘ — žymimoji forma *burri*, *vajzë* ‚mergina‘ — žymimoji forma *vajza*, rum. *om* ‚žmogus‘ — žymimoji forma *otul*; makedonų kalboje priklausomai nuo atstumo nuo kalbančiojo vartojami net trijų rūšių žymimieji artikeliai: neutralusis *-om*, kalbant apie arti esančius daiktus vartojamas *-ov*, kalbant apie toli esančius daiktus — *-on*, pvz., *жената*, *женава*, *женана*, *зимата* ‚tą žiemą‘, *зимава* — ‚tą praeitą žiemą‘, *зимаана* — ‚aną (labiau nutolusią) žiemą‘; graikų kalba turi prepozicinį artikkelį;

– kaitėbos linksniais nebuvimas (bulgarų kalbos vardažodžių žymimosios formos turi tik du linksnius: vardinkiną ir *casus gene-*

⁵ Bendrinės kalbos pavyzdžiai pateikiami originalo rašyba arba fonetine transkripcija, tarminiai pavyzdžiai — fonetine transkripcija arba kvaziortografiškai, kaip nurodyta įvairiuose šaltiniuose.

ralis, nežymimosios — tik vieną; makedonų kalbos ir nežymimosios, ir žymimosios formos vartojamos tik vardininko linksniu; albanų kalbai būdinga iš enklitinių įvardžių formų kilusi antrinė agliutinacinė fleksija, senoji daiktavardžių fleksija yra išnykusi; graikų kalba vis dar turi keturis linksnius; serbų kalbos vienaskaitos vietininko ir naudininko formos bei daugiskaitos naudininko, vietininko ir įnagininko formos sutampa); Juodkalnijos tarmės prielinksninėse konstrukcijose po būsenos veiksmažodžių vietininką pakeitė galininkas; asmeniniai įvardžiai vis dar linksniuojami;

– trumpoji asmeninio įvardžio naudininko forma atlieka savybinę funkciją, pvz., serb. *majka mu* ‚jo motina‘;

– įvardžių reduplikacija — pasakymo temai priklausantis apibrėžtasis objektas, einantis papildiniu galininko ar naudininko linksniu, pakartojamas kaip asmeninio įvardžio klitinė forma: mak. *My ja davam knjigata na Petar* (pažodžiui ‚Jam ją duodu knygą Petru‘), *Ja započnuvame diskusijata* ‚Pradedame diskusiją‘ (pažodžiui ‚Ją pradedame diskusiją‘), alb. *E njoh Rexhepin* ‚Pažįstu Redžepą‘ (pažodžiui ‚Jį pažįstu Redžepą‘), *Ia ktheu librin Rexhepit* ‚Grąžinau knygą Redžepui‘ (pažodžiui ‚Jam ją grąžinau knygą Redžepui‘);

– enklitikų proklitizacija — sakinytis gali prasidėti trumpąja įvardžio forma arba veiksmažodiniu klitiku: mak. *Te sakam* ‚myliu tave‘, alb. *Të dashuroj* ‚t. p.‘, *Do të vij* ‚ateisiu‘, mak. *Ëë dojdám* ‚t. p.‘, *Ce naoëa* ‚yra (išsidėstęs)‘, ir t. t.; iš šiai sąjungai priklausančių kalbų tik bulgarų kalboje vis dar taikomas vadinamasis Wackernagelio dėsnis, pagal kurį enklitikai frazėje privalo eiti antroje pozicijoje. Kita vertus, šis požymis apima daugelį romanų kalbų — tai „Viduržemio jūros“ požymis, plg. it. *Ti amo*, isp. *Te quiero*;

– aukštesniojo ir aukščiausiojo būdvardžių laipsnių analitinė daryba (bulg. *хубав, по-хубав, най-хубав* ‚gražus, gražesnis, gražiausias‘, alb. *bukur, më bukur, më i bukur* ‚t. p.‘); kai kuriose Balkanų kalbose taip pat pasitaiko veiksmažodžio laipsniavimo atvejų, pvz.,

bulg. *аз по-обичам* ‚aš myliu labiau‘, *аз най-обичам* ‚aš myliu labiausiai‘);

– bendraties nebuvimas; vietoj bendraties vartojamas konjunktyvas arba funkciškai jį atitinkančios konstrukcijos: mak. *Сакам да чумам* ‚mėgstu skaityti‘ (pažodžiui ‚Mėgstu, kad skaityčiau‘), alb. *Dua të lexoj* ‚t. p.‘. Albanų kalboje yra specialiai gerundiumo⁶ forma, kuri tam tikrose konstrukcijose atlieka bendraties funkciją, pvz., *Shkoj për të punuar* ‚Einu padirbėti‘ — šiaurės albanų (gegų) tarmėje panašiose konstrukcijose vartojama „gegų infinityvu“ vadinama forma *Shkoj me punue*, tačiau savo struktūra ji nesiskiria nuo pirmosios (bendrinės ir pietuose paplitusios) formos;

– būsimąjo laiko daryba pasitelkus veiksmazodžio ‚norėti‘ klitinę formą ir savotišką tariamąją nuosaką (mak. *Ќе дојдам* ‚ateisiu‘, alb. *Do të vij* ‚t. p.‘, serb. *Doći ću* ‚t. p.‘ arba *Ja ću doći* ar *Ja ću da dođem*). Matyti, kad šie pavyzdžiai atspindi skirtingus būsimąjo laiko formos raidos etapus: 1) serbų kalbos pirmąją formą sudaro veiksmazodžio *hteti* ‚norėti‘ asmenuojama forma ir bendratis, kurią dėl pažengusio bendraties išnykimo proceso gali pakeisti 2) asmenuojama esamojo laiko veiksmazodžio forma, prieš kurią eina jungtukas *da*; 3) albanų kalboje klitikas jau neasmenuojamas, o šnekamojoje kalboje pasitaiko atvejų, kai jungtukas *të* iškrenta; 4) makedonų i bulgarų kalbose jungtuko neliko. Slavų kalbose būsimąjį laiką sudarantis veiksmazodis vartojamas esamuoju laiku, panašiai kaip vietoj bendraties vartojamoje konstrukcijoje, o albanų ir rumunų kalbose vartojama jo tariamoji nuosaka;

– smarkiai išplėtota veiksmazodžio fleksija — du būsimieji laikai (būsimasis laikas, sudaromas su veiksmazodžiu ‚norėti‘ ir *futurum exactum*), keli būtieji laikai (aoristas, imperfektas, perfektas, pluskvamperfektas), albanų kalba dar turi vadinamojo ‚aktualiojo esa-

⁶ Gerundiumas (lot. gerundium) tai (lotynų ir kai kurių kitų kalbų gramatikoje) forma, atliekanti įvairių bendraties linksnių formų funkciją (pati bendraties būna nekaitoma).

mojo laiko“ ir „aktualiojo būtojo laiko“ formas (jų funkcija panaši į anglų kalbos *Present Continuous*);

– Balkanų kalbos taip pat turi gana turtingas nuosakų (arba bent jau nuosakos paradigmai priskiriamų formų) sistemas: yra evidencialumo reikšmę perteikiančių formų (t. y. formų, kuriomis žymima, kad kalbantysis nebuvo aprašomųjų įvykio liudininkas — tokios formos skiriamos bulgarų ir makedonų kalbose; albanų kalbai būdingas vadinamasis admiratyvas, t. y. nuostabą reiškianti forma). Albanų kalba be to dar turi geidžiamąją nuosaką (*optativus* ir *iussivus*);

– lokatyvinėse ar egzistencinėse konstrukcijose, informuojančiose apie neapibrėžtų objektų (iš esmės kalbama apie remą) egzistavimą / buvimo vietą, vartojamos veiksmožodžio *habere* beasmenės formos: alb. *Në dhomën ka disa karrige* ‚kambaryje yra (pažodžiui: turima) kelios kėdės‘, serb. *U sobi ima nekoliko stolica* ‚t. p.‘; serbų kalboje kitiems laikams reikšti vartojamos veiksmožodžio *biti* beasmenės formos: *U sobi bilo je nekoliko stolica*; kitose balkanų kalbose vartojamos veiksmožodžio *habere* beasmenės formos, pvz., bulg. *В стаята имаше няколко столове*, alb. *Në dhomën kishte disa karri-ge* ‚t.p.‘;

– bendras frazeologijos sluoksnius, bendri skoliniai iš turkų kalbos arba skoliniai, atėję per turkų kalbą, keli bendri turkų kalbos formantai (pvz., *-luk* vartojama abstraktiesiems daiktavardžiams reikšti, *-džija* — veiksmo atlikėjui), dažnos reduplikacijos, vartojamos savybės intensyvumui reikšti (pvz., serb. *brzo-brzo* ‚labai greitai‘ tipo, alb. *ngadalë ngadalë* ‚lėtai, lėtutėliai‘ ir pan.).

Matyti, kad tai daugiausia vienaarūšiai morfosintaksiniai požymiai, jie ypatingai išsiskiria tam tikroje kalboje, jei jai giminiškos nebalkanų kalbos pasižymi kitokia raiška. Bulgarų ir makedonų kalbos kardinaliai skiriasi nuo kitų slavų kalbų, jų visiškai kitoks gramatinis tipas, jis yra artimesnis Vakarų Europos nei kitų slavų kalboms. Daugelis tų požymių turi paralelių romanų kalbose, tačiau balkanų romanų kalbos turi ir savitų bruožų, skiriančių jas nuo kitų

romanų kalbų, nors kai kurie balkanizmai taip pat vartojami pietų italų ir net ispanų tarmėse.

Nepaprastai panašūs yra daugumos balkanizmų, ypač vardažodinių junginių balkanizmų, darybos mechanizmai. Šio bendro proceso pagrindas — kartojama informacija, dėl tam tikros priežasties sudaranti vadinamąjį *word in focus*; tai informacija apie remą, apibrėžtumą, leksinės informacijos intensyvinimas. Tai žymimojo artikelio ir įvardžių reduplikacijos atsiradimo šaltinis, iš čia tikriausiai kilo ir naujoji albanų kalbos fleksija, kuri, frazėje beje, funkcionuoja kaip enklitikas, t. y. užima antrą vietą (panašiai kaip artikelis). Jei vardažodiniame junginyje pirmoje pozicijoje eina būdvardis, kaitybos galūnės jungiamos prie būdvardžio, pvz., *Vajzės sė mirė* ‚gerai merginai‘ arba *Sė mirės vajzė* (panašiai elgiasi artikeliai *Djali i mirė* ‚geras vaikinai‘ arba *I miri djalë*, ‚t. p.‘ bulg. ar mak., pvz., *жената на Петар* ‚Petro žmona‘, bet *добрата жена* ‚gera žmona‘). Informacijos pakartojimas, ypatingas jos pabrėžimas, ypač informacijos šaltinį nurodanti evidencialumo leksinė raiška — tai iš esmės dažnai vartojama gramatinė priemonė, šitaip, pvz., kilo ir slavų kalbų būdvardžių kaityba, tačiau niekur kitur ši priemonė nėra vartojama taip dažnai kaip Balkanuose. Galima teigti, kad tai pagrindinė vardažodinio junginio viduje taikoma kaitybos priemonė.

Akivaizdu, kad prieš lingvistinę Balkanų kalbų sąjungos apibrėžtį kitų Europos kalbų sąjungų charakteristikos nublinksta ir atrodo neįtikinamos.

4. FONETINĖ KONVERGENCIJA

Balkanų kalbų sąjunga apibrėžiama pagal morfosintaksinius požymius. Be jų, mokslininkų kartais taip pat minimi tam tikri fonetiniai požymiai. Informacija apie šiuos fonetinius požymius dažniausiai yra paviršutiniška ir be išsamesnio komentaro netenka vertės. Tai nereiškia, kad priklausomybė Balkanų kalbų sąjungai nepasireiškia fonetikos lygmenyje, tačiau dėmesio vertų konvergencinių fonetinių požymių paplitimo teritorija ne visai sutampa su morfosintaksinių požymių arealu. Atsižvelgdami į šį ir kitus panašius atvejus, mokslininkai kartais kelia klausimą, ar holistinė tipologija ir holistinė lingvistinė geografija iš viso yra galima, nes tam tikrų fonetinių ir sintaksinių požymių arealai paprastai nesutampa. Kita vertus, jie dažnai sutampa iš dalies. Pavyzdžiui, apibendrinant pasakytina, kad labiausiai fleksinės slavų (rytų slavų) kalbos kartu priklauso labiausiai konsonantinėms kalboms, pasižyminčioms išplėtota fonetine ir fonologine priebalsių minkštumo koreliacija, o „analitinis“ slavų kalbų ašigalis pasižymi didesniu vokalizmu (fonemų inventorius apima daugiau balsių, visų pirma dėl ilgųjų ir trumpųjų balsių fonologinės opozicijos; balsių dažnumas tekstuose yra kiek didesnis, o ypatinai dažni yra balsių junginiai). Tarp šių dviejų ašigalių egzistuoja daugybė pereinamųjų pakopų.

Fonetinė konvergencija vyksta kiek kitaip nei gramatinė. Pirmosios konvergencijos atveju interferencijos objektą sudaro forma, antrosios — funkcija. Nors abiem atvejais išeities taškas yra forma, gramatikos atveju formos reikšmė yra antraeilė, iš esmės skolinama tam tikra funkcija. Skolinant tam tikrą raiškos būdą kartu skolinamos ir tam tikros semantinės kategorijos, taigi skolinamos būtent

funkcijos, o ne formos, nes kalbų sąjungos morfosintaksinė konvergencija remiasi tuo, kad kiekviena kalba turi savųjų morfemų, kurios pradedamos vartoti vienodai. Įvykus vartosenos gramatikalizacijai kalba automatiškai praturtėja dar viena semantinė-gramatinė kategorija. Paprasčiausias pavyzdys — balkanų slavų kalbų postpozicinio artikelio atsiradimas. Šis procesas įvyko (tikriausiai dėl substrato įtakos) padažnėjus parodomųjų įvardžių postpozicinei vartosenai; šis reiškinytis buvo gerai žinomas slavų kalboms dėl jose paplitusios anaforinės vartosenos (pvz., lenkų *Była sobie pewna pani, i pani owa / ta...* „Gyveno sau viena ponia, ir ponia ta...“)⁷. Po kiek laiko postpozicinio įvardžio vartosena kai kuriais atvejais tampa privaloma, ir šitaip įvardis tampa apibrėžtumo kategorijos požymiu. Kitas pavyzdys — vietoj bendraties vartojamos konstrukcijos, kurių gramatinė forma kiekvienoje balkanų kalboje vis skirtinga; priklausomai nuo kalbos, tai gali būti jungtukas ir, pvz., tariamosios nuosakos forma, gerundiumas ar esamojo laiko forma. Panašiai atrodo ir būsimojo laiko forma, reiškiamą iš veiksmažodžio „norėti“ ir konjunktyvo (albanų ir rumunų kalbose) ar esamojo laiko (slavų kalbose) formų kilusiu klitiku. O fonetinė konvergencija dažnai apsiriboja giminiškų balsių realizacijos suvienodėjimu, nekintant jų fonologinei kokybei. Dėl to, pavyzdžiui, esama didelių arealų, kuriuose paplitęs vienodo atspalvio kietasis šoninis priebalsis: Rytų Europos kalbose (tarp jų rytų slavų kalbose) paplitęs gomurinis dantinis tarimas, o likusioje Europos dalyje — vadinamasis Vidurio Europos [l] (alveolinis negomurinis). Šio garso vieta fonologinėje sistemoje gali įvairuoti. Lenkų kalboje su europiniu [l] supanašėjo šoninių opozicijos minkštasis narys, o kroatų ir serbų kalbose — kietasis narys. Todėl dabartinė minkštojo [ʎ] ir kietojo [l] opozicija serbų ar kroatų kalboje yra fonologinio pobūdžio, o lenkų kalbo-

⁷ Lygiai taip pat ir iš pradžių tai pačiai funkcijai kaip postpozicinis artikelis reikšti slavų prokalbėje atsirado įvardžiutinės būdvardžių formos.

je — tik fonetinio, tai poziciniai variantai. Šis reiškinys paaiškina-
mas grynai fiziniu panašumu, kuris sudaro išeities tašką, o galutinis
rezultatas — visiškas skambesio suvienodėjimas (plg. WEINREICH
1974). Tai nereiškia, kad sisteminių santykių konvergencija nelydi
fonetinės konvergencijos, pasitaiko ir tokių atvejų, tačiau taip pat
dažnai suvienodėja tik fonetinis elementų skambesys, o jų funkcijos
sistemoje lieka skirtingos. Žinant, kaip vyksta fonetinė konvergen-
cija, kuri pasireiškia visų pirma paviršiuje, yra tikėtina, kad ji bus
realizuojama greičiau nei gramatikos poveikis, ir jos rezultatai ne-
būtinai bus ilgalaikiai. Tai patvirtina kai kurie Balkanų kalbų są-
jungos faktai (žr. toliau).

Apibrėždami Balkanų kalbų sąjungą, kalbininkai šalia morfosin-
taksinių požymių paprastai mini dar du fonetinius ir fonologinius
požymius. Pirmasis iš jų — savarankiškos maksimaliai centruoto
(vidurinės eilės ir vidutinio liežuvio pakilimo) balsio (*гласный
неопределенного образования*) fonemos buvimas. Antrasis — [mb],
[nd], [ŋg] tipo žodžio pradžios priebalsių junginiai. Esmė yra ta,
kad vidurinės eilės balsių fonemų turi bulgarų ir rumunų kalbos
(rumunų kalboje jų net dvi) bei pietų albanų tarmė ir bendrinė
albanų kalba; šiaurės albanų tarmėje, graikų kalboje ir makedonų
kalboje jų nėra, o iš bendrinių kalbų anksčiau išvardintus žodžio
pradžios priebalsių junginius turi tik albanų kalba. Kaipgi galima
pagal šiuos požymius apibrėžti visą kalbų sąjungos arealą? Vis dėl-
to galima. Pirmąjį požymį, nors jis ir priskirtinas istoriniams reiškiniams,
kaip ypatingos konvergencijos atvejį, vertėtų pristatyti išsamiau (žr. 5.5 skyrių). Antrasis požymis reikėtų suformuluoti
kitaip; tai taip pat originalus Europos kalbų reiškinys, kurį verta
aptarti išsamiai (žr. 5.3 skyrių).

5. FONETIŠKAI IŠSISKIRIANTYS EUROPOS AREALAI

Fonetiniu požiūriu nagrinėjama Balkanų kalbų sąjunga atrodo visai kitaip. Fonetinių ir fonologinių reiškinių paplitimo ribos nesutampa su morfosintaksinių požymių apibrėžtomis kalbų sąjungos arealo ribomis. Tačiau tai nereiškia, kad kalbos sąjungos atsiradimą nulemiantys reiškiniai nepasireiškia fonetikos lygmeniu. Pagal fonetinius požymius Balkanuose taip pat galima išskirti tam tikrą arealą, pasižymintį stipria konvergencija, tačiau šio arealo ribos nesutampa su Balkanų kalbų sąjungos, apibrėžtos pagal morfosintaksinius požymius, ribomis. Fonetiniu požiūriu visą Balkanų kalbų sąjungos užimamą teritoriją galima suskirstyti į tris dalis.

5.1. Rytų Balkanų fonetinis arealas

Pirmąją iš šių dalių sudaro bulgarų ir rumunų kalbų paplitimo plotai. Būtent šią teritoriją PAVLE IVIĆ pavadino Balkanų kalbų sąjungos fonetiniu centru (IVIĆ 1968), tikriausiai todėl, kad šių kalbų fonetika Europoje yra reta, savita, pakraštinė. Tačiau juos vargu ar galima laikyti Balkanų kalbų sąjungos centru. Prasmingiau būtų žiūrėti į šį arealą kaip į ROMANO JAKOBSONO (1962) kadaise postuluotos **Eurazijinės fonetinės kalbų sąjungos** pietvakarių ekspozicijos pakraštį. Šio arealo požymiai turėtų būti politoniškumo nebuvimas ir išplėstinė priebalsių palatališkumo koreliacija. Šie požymiai būdingi daugeliui azijiečių kalbų (ypač iš altajiečių kalbų šeimos kilusioms kalboms) ir visoms slavų kalboms, paplitusioms į šiaurę nuo Karpatų. Taigi Europoje šis arealas apima slavų kalbas, rumu-

nų tarmes ir tam tikrus atspindžius Šiaurės Graikijos tarmėse. Politoniškumas Europoje apsiriboja lietuvių, švedų, serbų, kroatų ir slovėnų kalbomis, kurios taip pat turi ilgųjų balsių fonemas, taigi būtent Balkanuose šis požymis yra skiriamasis.

Tiek fonologinis, tiek asimiliacinis palatališkumas pasireiškia kaip laipsniškas požymis. Tas pats pasakytina apie nekirčiuotų balsių redukciją rytų slavų kalbose ir bulgarų bei rumunų tarmėse. Šių požymių laipsniškumas susijęs su jų silpnėjimu, kai kurių iš jų išnykimo procesu ir iš esmės su fonetinio tipo vienodinimo visoje Europoje procesu. Ribos tarp atskirų arealų palaipsniui išnyksta. Kontrastinių požymių susilpnėjimas, viena vertus, yra susijęs su politoniškumo išnykimu, kita vertus su priebalsių dispalatalizacija, t. y. pozicinio palatališkumo silpnėjimu ir fonologiškai minkštų priebalsių kietinimu. Fonologinė palatališkumo koreliacija taip pat apribojama dėl kai kurių palatalizuotų fonemų realizacijos desinchronizavimo.

Minkštųjų segmentų vartosenos apribojimas būdingas slavų kalbų fonetikai jau ne vieną šimtmetį. Nuo originalios, vadinamosios sinharmoninės slavų prokalbės skiemens struktūros, kurioje visi skiemens elementai palatališkumo buvimo / nebuvimo požiūriu buvo vienodi, slavų kalbų fonetika artėja prie daugeliui Europos kalbų būdingos situacijos, kai minkštųjų priebalsių fonemos apsiriboja dviem arba trim balsingaisiais ir kartais dviem trunkiaisiais priebalsiais, o asimiliacinis palatališkumas paprastai apsiriboja gomurinių trunkiųjų priebalsių suminkštėjimu ir fakultatyvine jotacija. Pietų slavų arealo vakarinėje dalyje paplitusiose kalbose šis pokytis įvyko labai greitai. Svarbų šio pokyčio elementą sudaro balsio [i] išnykimas pietinėje slavų arealo dalyje; slavų prokalbėje po kietųjų priebalsių eidavo šis balsis, o po minkštųjų — [i]. O šiaurėje palatališkumas sustiprėjo, pozicijoje prieš priešakinės eilės balsius vienas po kito įvyko keletas asimiliacijos procesų, būdingų tik rytų ir vakarų slavų kalboms; įvykus minkštųjų priebalsių fonologizaci-

jai taip pat buvo sukonkretintas [i] fonologinis statusas ir šis balsis tapo fonemos /i/ kombinatoriniu variantu, realizuojamu po kietųjų priebalsių. Tačiau aptariamoms tendencijoms požiūriu nuo šiaurės slavų kalbų grupės netrukus atsiskyrė čekų ir slovākų kalbos, išlaiskios ilgųjų ir trumpųjų balsių fonologinę opoziciją. Šiandien pagal fonetines charakteristikas šios kalbos siejamos su pietų slavų arealo vakarine dalimi, o riba tarp fonetinių tipų yra nusistovėjusi Karpatuose (tam tikrų ankstyvųjų dispalatalizacijos pokyčių taip pat pastebima ukrainų kalboje). Bulgarų kalboje priebalsių minkštumas reprezentuotas gausiai, tačiau jo šaltinis kitoks nei šiaurėje. Minkštumas bulgarų kalboje išliko tik dėl palatalizacijos prieš vieną slavų prokalbės *ǣ tęsiantį balsį ir dėl jotacijos. Minkštieji priebalsiai bulgarų kalboje eina tik prieš užpakalinės eilės balsius. Skirtingai nuo šiaurės slavų kalbų, visi bulgarų kalbos kietieji priebalsiai turi minkštuosius fonemos rango atitikmenis, tačiau minkštųjų priebalsių dažnumas tekstuose yra žymiai mažesnis nei šiaurėje. Kita vertus, kadangi bulgarų kalboje nėra priebalsių ir joto junginių, o minkštųjų priebalsių fonemų distribucija ribota, galima jas interpretuoti kaip fonologinį kietojo priebalsio ir joto junginį, kuriam privalomai taikytina paviršinė minkštumo realizacija ir joto absorbcija. Dėl kitų pozicinių palatalizacijų pasakytina, kad bulgarų kalbos arealą galima padalinti į rytų bulgarų arealą, pasižymintį stipria priebalsių asimiliacija prieš priešakinės eilės balsius, ir vakarų tarmių arealą, kuriam būdingas nežymus suminkštėjimas arba jo nebuvimas prieš priešakinės eilės balsius. Taigi pasakytina, kad riba tarp tipologiškai skirtingų fonetinių arealų, kurią natūraliai sudaro Karpatų kalnynas, baigiasi Bulgarijos teritorijoje ties Balkanų kalnynu ir ten išnyksta.

Priebalsiai pozicijoje prieš [i] ir [j] suminkštėja ir Šiaurės Graikijos tarmėse, o Tesalijoje jie taip pat palatalizuojami prieš [e]. Dėl nekirčiuotų aukštutinio pakilimo balsių redukcijos suminkštėję priebalsiai šiose tarmėse dabar eina įvairiose pozicijose: žodžio ar skie-

mens gale ir prieš priebalsį — ir patiria fonologizaciją. Tik Epyre (t. y., vakarinėje dalyje) kontekstinė palatalizacija apsiriboja pozicija prieš jotą. Priebalsiai, patiriantys palatalizaciją, įvairuoja priklausomai nuo tarmės, visose šiaurės graikų tarmėse suminkštėja tik liežuvio užpakaliniai priebalsiai, kurie kai kuriose Graikijos salse virsta priešakinėmis minkštosiomis afrikatomis.

Asimiliacinių palatalizacijų vis dar gana dažnai pasitaiko rumunų tarmėse, nors minkštųjų fonemų skaičius yra ribotas. Bendrinėje kalboje priebalsiai prieš [e] taip pat nebepatiria palatalizacijos. Iš rumunų kalbos istorijos matyti, kad kombinatorinės palatalizacijos būta stiprios ir plataus masto. Šiuo metu bendrinėje kalboje palatalizacija iš esmės vyksta prieš priešakinės eilės dvibalsius ir prieš redukuotą [i] žodžio gale (šioje pozicijoje ji nepaprastai stipri); tarmėse tiek asimiliacinis, tiek fonologinis palatališkumas yra plačiau paplitęs (pvz., kalbėdamas apie Dobrudžos arumunų tarmę SARAMANDU (1972) mini net 13 koreliacinių porų). Balkanų pusiasalio pietvakarinėje dalyje paplitusiose arumunų tarmėse nėra tiek daug minkštųjų priebalsių segmentų.

Didesnio ar mažesnio stiprumo kombinatorinė palatalizacija taip pat būdinga daugeliui šioje Balkanų dalyje paplitusių turkų ir gagaūzų tarmių.

Minėtas požymis nyksta. Šiuo metu visose šio regiono kalbose ir šiaurės slavų kalbose vykstant įvairiems procesams mažėja palatalinių ir palatalizuotų priebalsių skaičius ir dažnumas. Tarp šių procesų minėtinas priebalsių sukietėjimas tam tikrose pozicijose arba (tam tikrais atvejais) minkštumo suskaidymas. Šitaip atsiranda naujų distribucinių apribojimų, leidžiančių palatališkumą interpretuoti naujai — fonologiškai. Balkanų teritorijoje minkštumas pradėjo nykti žymiai anksčiau (tai patvirtinama lyginant ankstyvąjį rumunų kalbos raidos etapą su dabartine rumunų kalba). Pvz., šiaurės graikų tarmėse priebalsiai prieš pirminį prokalbės [i] yra minkšti, tačiau prieš [i], kildintiną iš nekirčiuoto [e] redukcijos, tokie nėra. Rumu-

nų kalboje ir kai kuriose šiaurės graikų tarmėse ir dabar prieš ją įvyksta stipri palatalizacija. Tas pats *mutatis mutandis* pasakytina apie bulgarų kalbą, kurioje nors ir nėra *Cj* junginių, tačiau vad. jotacijos reiškinys paplitęs žodžių sandūroje⁸.

Kitas Rytų Balkanų regionui būdingas reiškinys — nekirčiuotų balsių redukcija, o iš esmės balsių kaita, nulemta kirčio pozicijos ir vartosenos po minkštojo ar kietojo priebalsio. Vidutinio liežuvio pakilimo balsiai paprastai paaukštinami, o [a] — paaukštinamas ir centruojamas. Konkreti realizacija skiriasi priklausomai nuo kalbos. Šiaurės Graikijos tarmėse nekirčiuoti [e] ir [o] virsta [i] ir [u], o [i] ir [u] nekirčiuotose pozicijose iškrenta. Bulgarų kalboje nekirčiuoti vidutinio liežuvio pakilimo balsiai paaukštinami (užpakalinės eilės balsis labiau nei priešakinės eilės), o nebendrinėje kalboje — virsta aukštutinio pakilimo balsiais. Rumunų kalboje šis reiškinys visų pirma būdingas tarmėms, kuriose redukcija lydima balsių priešakėjimo po minkštojo priebalsio. Balsio tembro ir prieš balsį einančio priebalsio supanašėjimo (palatalizacijos, labializacijos, veliarizacijos) atvejų taip pat pasitaiko kai kuriose Balkanuose paplitusiose turkų tarmėse.

Taigi Rytų Balkanų arealui iš esmės būdingi plataus masto akomodacijos reiškiniai, ir tuo jis skiriasi nuo vakarinės pusiasalio dalies, kur artikuliacija paprastai tikslesnė, o garsų diferenciacija dėl šios priežasties tiek funkciniau, tiek realizacijos požiūriu mažesnė.

Įdomu, kad riba tarp šių fonetinių arealų suskirsto Balkanų kalbų sąjungą į dvi dalis, ir dvi viena kitai artimiausios giminiškos kalbos, bulgarų ir makedonų, pasižymišios balkanų morfosintakminių požymių kompleksu, atsiduria skirtingose šios ribos pusėse. Tai pastebima, viena vertus, lyginant makedonų kalbos fonetiką su serbų kalba, kuri pasižymi čia aprašytam Rytų Balkanų fonetiniam

⁸ Plg., pvz., greitai tariamą *град Ямбол* [grat₁amboł]. Dėl smulkesnės informacijos apie palatalizaciją balkanų kalbose, pavyzdžių ir šaltinių žr. SAWICKA 1997.

tipui priešinga charakteristika, kita vertus — su jai artimiausia giniška kalba (plg. 1 ir 2 lenteles, kur kalbos lyginamos a) pagal slavų kalbų fonetinius tipus ir b) pagal balkanų kalbų požymius).

1 lentelė. Makedonų, serbų ir bulgarų kalbų bendrinės fonetikos požymių sutapimas

Pietvakarių slavų kalbų ašigalio požymiai	Serbų kalba	Makedonų kalba	Bulgarų kalba
Vienos viršūnės skiemens modelis	+	+	+
Ribotas palatalinių fonemų skaičius	+	+	–
Asimiliacinio palatališkumo nebuvimas	+	+	– ⁹
Ryškūs geminacijos apribojimai	+	+	–
Centruoto (vidurinės eilės vidutinio pakilimo) balsio fonemos nebuvimas	+	+ ¹⁰	–
Ilgųjų balsių fonemos	+	– ¹¹	–
Nekirčiuotų balsių redukcijos nebuvimas	+3	+	–
<i>Sandhi</i> tipo reiškinių nebuvimas	+	+/- ¹²	–
Didelis balsių junginių dažnumas	+	+	+

⁹ Stiprus asimiliacinis palatališkumas pastebimas ypač rytų bulgarų tarmėse.

¹⁰ Vidurinės eilės balsis kartais atsiranda makedonų kalbos skoliniuose iš turkų kalbos, kuriuose jį visada galima pakeisti [a].

¹¹ Jau esama bandymų interpretuoti makedonų kalbos balsių geminatas kaip ilguosius balsius.

¹² Makedonų kalboje *sandhi* reiškinys nelabai paplitęs. Bendrinėje kalboje jis, skirtingai nei kitose slavų kalbose, kurioms taip pat būdingas *sandhi* reiškinys, realizuojamas tik pozicijoje prieš trankiuosius priebalsius.

Pastebėtina, kad tipologinės ribos palaipsniui švelnėja. Ne tik silpnėja asimiliacinė palatalizacija ar vyksta priebalsių palatališku-
mo funkciniai pokyčiai, bet ir anapus ribos — serbų kalboje — at-
siranda nekirčiuotų balsių redukcijos atveju, nyksta balsių ilgumas
ir politoniškumas.

2 lentelė. Balkanų fonetinio centro požymiai slavų kalbose
(apibendrinta pagal SAWICKA 1977)

Balkanų kalbų požymiai	Serbų kalba	Makedonų kalba	Bulgarų kalba
/x/ išnykimas	+	+	–
Afrikatų maišymas ¹³	+	+	–
Ribotas palatalinių fonemų kiekis	+	+	–
Žodžio kirčio fiksavimo ties trim paskutiniais žodžio skiemenimis tendencija	–	+	–
Polinkio į ND ir D ¹⁴ tipo junginių funkcinį ekvivalentiškumą nulemti reiškiniai	–	+	–
Didelis VV junginių dažnumas	+	+	+
Ribotas <i>sandhi</i>	+	+	–
Geminacijos apribojimai	+	+	–
Ilgųjų balsių fonemų buvimas	+	–	–
Įvardžių trumpųjų formų proklizė	–	+	+/- ¹⁵

¹³ Šis požymis paprastai pasireiškia kietėjant minkštosioms afrikatoms ir joms susilie-
jant su kietosiomis.

¹⁴ Žr. toliau 5.5. Toliau žymima taip: N — nosinis balsingasis, D — skardusis tranku-
sis uždarumos priebalsis, T — duslusis uždarumos priebalsis.

¹⁵ Bulgarų kalboje šis reiškinys šiuo metu realizuojamas tik tarmės lygmeniu.

5.2. Balkanų kalbų sąjungos fonetinis centras

Labiausiai savita fonetika pasižymintis Balkanų regionas, toliau vadinamas fonetiniu centru, yra ties makedonų, albanų ir graikų kalbų arealų sandūra.

Fonetinio centro požymius sudaro, bendrai kalbant, rytiniam tipui priešinga fonetika, tačiau pabrėžtina, kad niekur Balkanuose nėra aiškių ribų, ypač ribų tarp giminiškų kalbų. Tai reiškia, kad ir perėjimai nuo bulgarų kalbos prie serbų ir makedonų, t. y. nuo vieno fonetinio tipo prie kito, yra laipsniški.

2 lentelėje išvardinti svarbiausi Balkanų fonetinio centro požymiai. Tai apskritai požymiai, dėl kurių šio regiono fonetika suartėja su Vakarų Europos kalbų fonetika. Tačiau šis arealas pasižymi ir savitais bruožais.

Šiam fonetiniam tipui būdinga gana mažai supanašėjimo atvejų, tai pasakytina ir apie asimiliaciją pagal minkštumą. Suminkštėję priebalsiai tekste vartojami retai, minkštųjų fonemų skaičius apsiriboja dviem trankiaisiais priebalsiais ir trim balsingaisiais. Taip pat būdingas procesas, orientuotas į šių dviejų trankiųjų priebalsių pašalinimą — afrikatų maišymas: serbų kalbos [tʃ], [dʒ], albanų ir makedonų [c], [j] kietinami ir pakeičiami [tʃ], [dʒ]. Serbų kalboje šis procesas šiuo metu aiškiai silpnėja, o albanų ir makedonų kalbose yra labai stiprus, ypač tarmės lygmeniu. Graikų bendrinėje kalboje nėra minkštųjų trankiųjų priebalsių, tačiau kai kuriose tarmėse alveolinių afrikatų atsiranda gomuriniams priebalsiams jungiantis su jotu ir gomuriniams priebalsiams suminkštėjant prieš priešakinės eilės balsius (taigi dėl palatalizacijos ir vélesnio sukietėjimo). Įvairiai (kaip pusiau minkštosios arba kietosios alveolinės) realizuojamų minkštųjų afrikatų esama daugelyje Balkanuose paplitusių turkų tarmių, šių garsų atsiradimą nulemia gomurinių uždarnos priebalsių suminkštėjimas prieš priešakinės eilės balsius (dėl šio reiškinio išsamaus aprašymo plg. SAWICKA 1997: 43).

Reikšmingą požymį sudaro nekirčiuotų balsių redukcijos nebuvimas.

Kitas požymis — tai [x] išnykimas (plg. bulg. [xubavo] — mak. [ubavo] ‚gražu‘). Makedonų kalboje [x] vartojamas tik skolintuose terminuose (pvz., [xemija]), jį turi serbų ir albanų bendrinės kalbos, tačiau daugelyje žodžių /x/ išnyksta arba atsiranda jo pakaitas ([v] arba [j] slavų kalbose, [v] arba [f] — albanų kalboje, plg. serb. [uvo]) — kr. [uxo] ‚ausis‘, alb. [nox] ‚žinau‘, bet [noftim] ‚žinojimas, žinios‘).

Geminacija šiame areale pasireiškia ribotai, išimtinai ties stipriomis morfologinėmis ribomis (plg. mak. [jule]) — bulg. [jul:e]). Abipus šio arealo geminacijos atvejai labai dažni (italų ir turkų, taip pat Kipro graikų kalbose).

Žodžio kirtis šiose kalbose paprastai yra laisvas, tačiau pastebima aiški fiksuoto kirčio tendencija, kirčiuojant antrą ar trečią skiemėnį nuo galo. Makedonų kalbos kirtis jau yra fiksuotas: išskyrus nedaugelį išimčių, kirčiuojamas trečias nuo galo skiemuo.

Ir, pagaliau, svarbiausias balkanų kalbų fonetikos požymis — išstisas kompleksas klausimų, susijusių su junginiais *nosinis balsingasis + toje pačioje vietoje tariamas uždarumos priebalsis* (ND tipo junginiais, toliau žr. skyrių 5.5.).

Matyti, kad atskiri požymiai sutelkti aptariamo arealo centrinėje dalyje, t. y. ties vakarų makedonų, graikų ir albanų tarmių sandūra, tačiau paplitę jie nevienodai, kartais apsiriboja tik centru, o kartais spinduliuoja pasiekdami toliau nuo centro esančias teritorijas; bet kuriuo atveju atskirų reiškinių paplitimo ribos veikia nesutampa. Taip pat matyti, kad ta pati kalba ar ta pati tarmė pagal vieną požymį gali priklausyti vienam tipui, o pagal kitą — kitam. Nepaprastai ryškus pavyzdys — graikų kalba, kuri iš esmės yra pagrindinio Balkanų kalbų sąjungos (centrinio arealo) požymio, t. y. monosegmentinės ND junginių interpretacijos (žr. toliau), donorė;

šiaurės graikų¹⁶ tarmėse pasitaiko požymių, būdingų Rytų Balkanų arealui (pvz., balsių redukcijos atveju), o pietų graikų tarmė ir bendrinė kalba rodo sąsają su Viduržemio jūros regiono fonetika. Taip pat akivaizdu, kad Balkanų kalbų fonetika nėra kilusi iš kurios nors vienos kalbos, kiekviena iš kalbų, sudarančių Balkanų kalbų sąjungą, tarp jų ir Balkanų lotynų kalba, įnešė savo indėlį. Tai požymiai, kurių kilmė priskirtina kelioms tarmėms, o jų veikimas nulemtas giminiškų, bet skirtingų reiškinių.

5.3. Viduržemio jūros fonetinis arealas

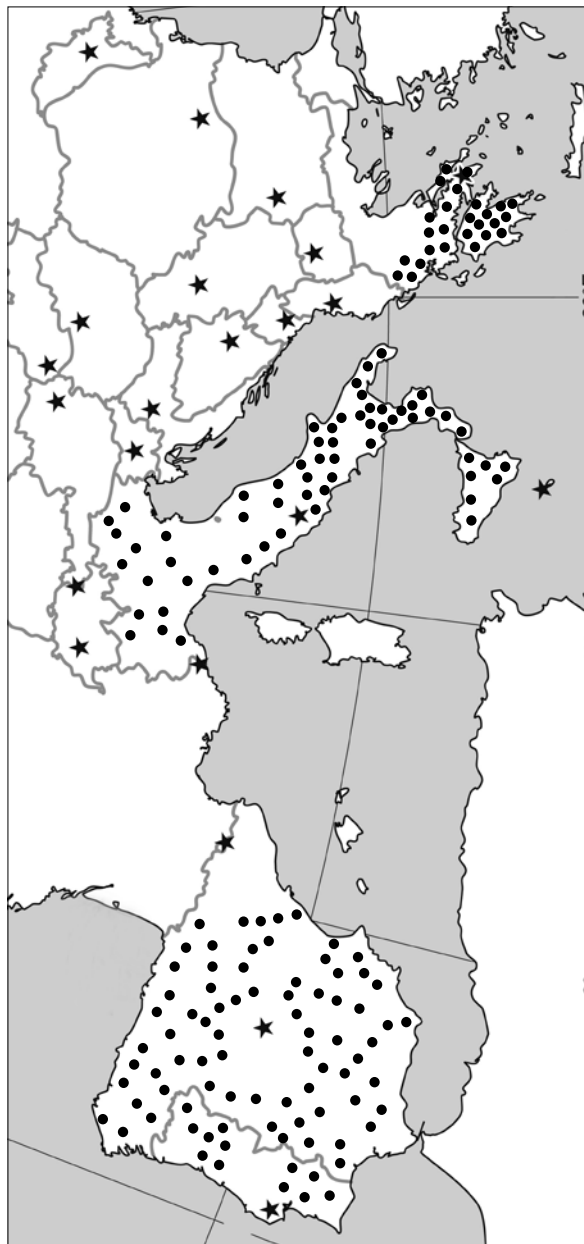
Trečiąjį tipologiškai išsiskiriantį ir geografiškai apibrėžtą regioną, pasiekiantį Balkanų kalbų sąjungos arealą, sudaro pusiasaliai arba iš šiaurės į Viduržemio jūrą įsirižusių pusiasalių pietinės dalys. Galbūt kalbant apie šį regioną reikėtų paieškoti sąsajų su kitais už Europos ribų esančiais regionais, nors, kita vertus, jo požymiai yra labai paprasti, o neįprasta yra tai, kad jie apibrėžia gana uždarą teritoriją. Tai būtų du pagrindiniai požymiai. Pirmasis jų — skiemens modelis, nustatytas pagal žodžio galo skiemenų modelius: atvirasis arba „pusiau atvirasis“ skiemuo. Antrasis — tarpbalsinių uždarumos priebalsių lenicija. Ji vyksta (arba bent jau anksčiau vyko) ispanų, portugalų, katalonų, italų, graikų, makedonų kalbose. Lenicija realizuojama įvairiai, priklausomai nuo kalbos. Daugelyje minėtų kalbų — tai dažniausiai romanų kalbos — iš skardžiųjų uždarumos priebalsių kilę pučiamieji priebalsiai yra jų kombinatoriniai arba fakultatyviniai kombinatoriniai variantai. Tik graikų kalbos situacija kitokia (žr. toliau 5.5 skyrių). Taigi šiandien šias

¹⁶ Skirstymas į šiaurės ir pietų graikų dialektus nėra horizontalus. Riba nutiesiama įstrižai iš šiaurės vakarų į pietryčius (Atėnai priklauso pietinei daliai, o daugelis Egėjaus jūros salų — šiaurinei).

kalbas iš esmės sieja ne pats lenicijos procesas, o atitinkamas skardžiųjų trunkiųjų uždarumos priebalsių vartosenos apribojimas. Ispanų ir katalonų kalbose tarpbalsinių priebalsių /d, g, b/ lenicija vyksta reguliariai, tačiau ji nėra privaloma. Skardieji uždarumos priebalsiai eina tik tam tikrų priebalsių junginių sudėtinėmis dalimis arba vartojami kaip žodžio pradžios junginiai, plg. isp. *pagar* [paɣar], *sabe* [saβe]. Portugalų kalboje šis reiškinys vyksta kiek mažiau reguliariai, jis priklauso nuo tarimo tempo, tarmės konteksto ar individualių kalbančiojo įpročių. Šio reiškinio kontekstas portugalų kalboje taip pat yra šiek tiek siauresnis: ispanų ir katalonų kalbose lenicija vyksta ir tuo atveju, kai uždarumos priebalsiai eina tam tikrų priebalsių junginių sudėtinėmis dalimis, o portugalų kalboje leniciją galinčių patirti junginių yra žymiai mažiau. Iberų kalbose lenicijos atvejų taip pat pasitaiko ties žodžių riba (žodžio pradžioje), nors daugelis pavyzdžių laikytina leksikalizuotais, panašiai kaip pavyzdžiai, kuriuose priebalsis yra visiškai išnykęs, pvz., ispanų kalbos galūnėje *-ado* > [ao].

Italų kalboje lenicija būdinga tarmės ir šnekamosios kalbos tarimui. Ji dažniausiai laikoma pietų tarmėms būdingu požymiu, tačiau lenicijos atvejų pasitaiko ir šiaurės italų tarmėse, nors jose skardžiųjų uždarumos priebalsių vartoseną pozicijoje tarp balsių nėra ribojama, kadangi šioje pozicijoje skardinami duslieji uždarumos priebalsiai. Vienaip ar kitaip, Šiaurės Italijoje šie reiškiniai nėra tiek reguliarūs. Atskiri italų kalbos uždarumos priebalsiai skirtingu mastu leidžiasi paverčiami pučiamaisiais, dažniausiai leniciją patiria /d/, o rečiausiai — /b/. Pietų tarmėse lenicija realizuojama ne tik priebalsiui virstant pučiamuoju, bet ir pakeičiant jį kitu, ypač Kampanijoje ir Sicilijoje, kur /d/ keičiamas /r/ arba /l/, pvz., sic. [kririri] < *credere*, neap. [pel^ɔ] < *pede*. Esama ir tokių atvejų, kai prieš trunkųjį priebalsį įterpiamas nosinis balsingasis priebalsis (plg. aukščiau). Gana dažnai pasitaiko atvejų, kai uždarumos priebalsis visiškai išnyksta (kalabr. [kruele] < *crudele*, sneap. [preo] < *prego*);

1 žemėlapis. Tarp balsių einančių uždarumos priebalsių lenicija, pasireiškianti skirtingais fonetiniais raidos laikotarpiais, su skirtingomis sisteminėmis pasekmėmis dabartinėse kalbose

iš čia kilę balsių junginiai kartais suskaidomi įterpiant kitą priebalsį, dažniausiai /v/, pvz., sneap. [pavare] < *pagare*. /v/ taip pat kartais pakeičia bendrinės kalbos /b/ priebalsių junginiuose, pvz., sneap. [livro] < *libro*.

Italų kalboje minėtas apribojimas taip pat pasireiškia žodžių junginiuose, čia, šalia iki šiol išvardytų sprendimų, dažniausiai vyksta geminacija, pvz., kamp. [varva / bbarba] < *barba*.

Tiek italų kalbos tarmėse, tiek ispanų kalboje terminu „lenicija“ žymimos įvairios priebalsių substitucijos, ne tik skardžiųjų uždarumos priebalsių pavirtimas pučiamaisiais ar jų išnykimas. Šis reiškinys aiškintinas arba keltų kalbos, arba vidinių sistemos veiksmų įtaka (plg., pvz., PENNY 2002).

Tarpbalsinių skardžiųjų uždarumos priebalsių lenicija taip pat paliudyta ankstyvajame albanų kalbos raidos etape, plg. *pyll* ‚miškas‘ iš lot. **padulem* (vietoje *paludem* ‚bala‘), *ve* iš pide. **h₁widheweh₂* ‚našlė‘, *kal* iš lot. *caballus* ‚arklys‘, *mjek* iš lot. *medicus* ‚gydytojas‘ ir kt., tačiau šiuolaikinėje albanų kalboje (nei bendrinėje kalboje, nei tarmėse) nėra jos pėdsakų, pasireiškiančių apribojant skardžiųjų uždarumos priebalsių vartoseną. Tačiau egzistuoja liaudies lotynų ar italų kalbai priskirtinos formos, kuriose /d/ patiria leniciją, pvz., *periudhë* < *periodus*, *adhuroj* < *adorare*. Pietų Italijoje paplitusioje albanų (vadinamojoje arberešų) tarmėje /g/ tarp balsių reguliariai tariamas kaip pučiamasis, pvz., *rruga* ‚gatvė‘ [ruɣa] (o Graikijos teritorijoje paplitusioje albanų kalbos tarmėje (graikiškai vadinamoje *arvanitika*) tariama [ruŋga], plg. 5.5).

Minėtas reiškinys taip pat nesvetimas makedonų kalbai: šnekamojoje kalboje skardieji uždarumos priebalsiai (ypač /d/ ir /g/) dažnai tariami kaip pučiamieji. Tarmėse lenicija yra labai paplitusi, dažnai priebalsis dėl jos visiškai išnyksta, be to, ją patiria dauguma tarp balsių einančių priebalsių, dažniausiai /j/ ir /v/, pvz., vak. mak. *давам* > [daam], *ложица* > [lojtsa], *човек* > [tʃoek],

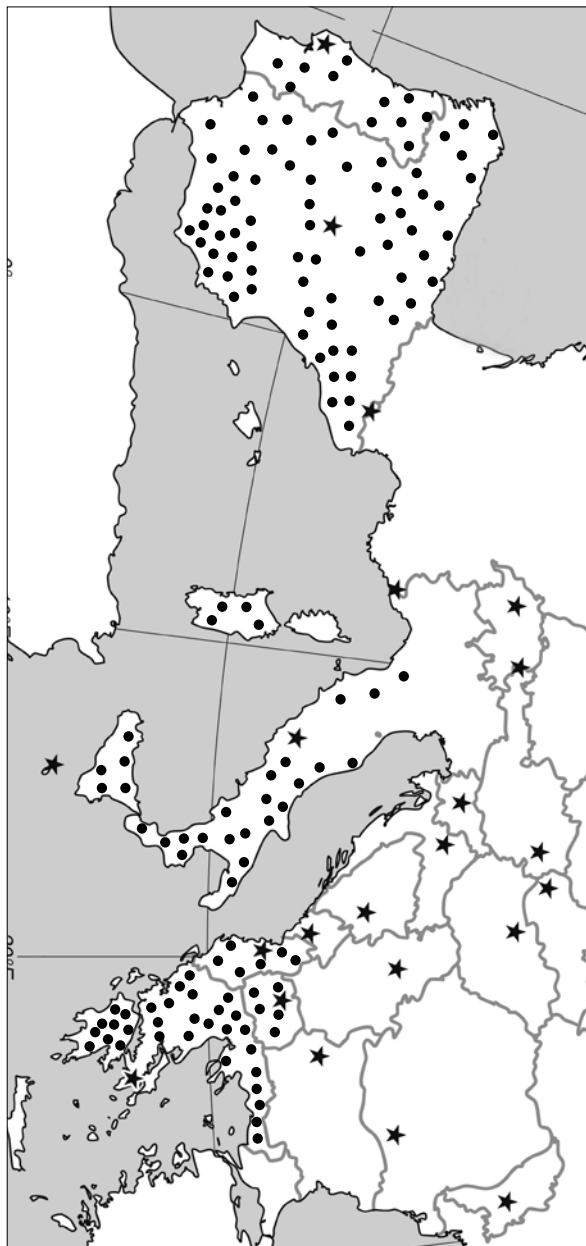
cega > [seja] > [sea], *гледаш* > [gleaʃ] (plg. aukščiau). /x/ išnykimas taip pat priskirtinas šiam reiškiniui (žr. aukščiau).

Graikų kalboje lenicija tikriausiai datuotina Bizantijos laikais (graikų kalbos situacija tiksliau aprašyta 5.5. skyriuje). Graikų kalba yra vienintelė šio regiono kalba, kurioje skardžiųjų uždarumos priebalsių vartoseną tarp balsių iš esmės yra visur griežtai apribojama: skardieji uždarumos priebalsiai vartotini tik kaip priebalsių junginių sudėtiniai elementai ir žodžio pradžios junginiai, nors ir šioje pozicijoje prieš juos įterpiamas nosinis balsingasis (plg. 5.5.). Pietų Italijoje paplitusios graikų tarmės (*grico* arba *grencanço*) medžiaga neatspindi lenicijos, bet šiuo požiūriu šaltinio teikiama informacija, atrodo, nėra patikima. Tačiau kai kuriose Graikijos salose lenicija realizuojama visiškai išskrentant priebalsiui. Pvz., Dodekaneso salose ar Kipre pozicijoje tarp balsių iškrenta net skardieji pučiamieji ([foβos] > [foos], [maγos] > [maos]).

Leniciją, kaip Balkanų kalbų sąjungos požymį, išsamiai aprašė LESZEK BEDNARCZUK (2005).

Kitas šiam arealui priskirtinas požymis — tai skiemens tipas, kuris taip pat yra paplitęs daugelyje kitų kalbų (tarp jų ir lietuvių), o čia yra būdingas uždarai teritorijai, kurią nuo likusios Europos dalies atskiria kitokiais skiemens modeliais pasižyminčių kalbų ruožas. Viduržemio jūros arealo skiemens modelį galima pavadinti asimetriniu modeliu. Tai toks skiemens tipas, kai žodžio ar skiemens pradiniais junginiais gali eiti paprastos struktūros junginiai, kuriuose balsingasis priebalsis paprastai leistinas tik po trankiojo ar balsingojo (silpnėsio, mažiau skambaus) priebalsio, bet ne atvirkščiai (taigi tai vadinamasis vienos viršūnės¹⁷ skiemuo). O žodžio gale

¹⁷ Vienos viršūnės skiemuo — tai toks skiemuo, kuriame garsai surikiuoti pagal skambumo (balsingumo, sonorینگumo) didėjimo tvarką, o pasiekus skiemens viršūnę — pagal skambumo mažėjimo tvarką. Tai priklauso nuo atitinkamam garsui būdingo savaiminio skambumo laipsnio. Taigi vienos viršūnės skiemens pradžioje neskiemeninis balsingasis priebalsis negali eiti prieš trankųjį priebalsį, o skiemens gale — po trankiojo priebalsio.

2 žemėlapis. Atviro arba santykinai atviro žodžio galo paplitimo arealas

dažniausiai eina balsiai, rečiau pavieniai priebalsiai, kurių inventorius ribotas; priebalsių junginiai vartojami labai retai, tik kai kuriuose skoliniuose (pvz., gr. *vamp*, it. *ovest*, yra tik dar keli pavyzdžiai). Taip yra graikų bendrinėje kalboje ir pietų graikų tarmėse, kur žodžio gale vartojami tik balsiai, /n/ ir /s/, o žodžio gale einantis /n/ šnekamojoje kalboje paprastai išnyksta. *Grico* (*grecanco*) tarmėje, be minėto /n/, žodžio gale dažnai nukrenta ir /s/.

Italų bendrinėje kalboje ir daugelyje pietų italų tarmių savieji žodžiai visada baigiasi balsiu. Kartais žodžio gale eina balsingasis priebalsis, tačiau taip dažniausiai nutinka prie ortotoninio žodžio priešlyjančiame žodyje, pvz., it. *bel canto*, *buon giorno* ir pan.

Ispanų ir portugalų kalbose savieji žodžiai baigiasi balsiu, /r/, /l/, /n/ arba /s/, o portugalų kalboje — dar ir /m/. Ispanų kalboje labai retai pasitaiko atvejų, kai žodžio gale eina /n/, o esant labai tiksliam tarimui — taip pat [θ], [d] ir [x]. Su naujesniais skoliniais kartais perimami paprasti galiniai priebalsių junginiai, kurie retkarčiais adaptuojami. Adaptacija nuosekliai vyksta portugalų kalboje, kur po galinių priebalsių visada tariamas silpnas [ə], pvz., [klub^ə]. Italų kalboje adaptacijos procesai intensyviai vyksta pietinėse tarmėse, pvz., *lapisse* < *lapis*, *tramme* < *tram*, *gasse* < *gas* ir kt.

Arumunų tarmės žodžiai taip pat paprastai baigiasi balsiu arba vienu priebalsiu.

Tokie yra bendri ispanų, portugalų, italų, graikų kalbų ir arumunų tarmės skiemens struktūros požymiai. Tai asimetrinis skiemuo, atvirasis arba pusiau atvirasis, priebalsių junginiai galimi skiemens pradžioje, bet skiemens gale neleistini. Čia vertėtų atkreipti dėmesį į tai, kad priešais esančioje jūros pakrantėje vyrauja arabų kalba. Arabų kalba turi tik atviruosius skiemenis arba uždaruosius skiemenis, kurių gale eina vienas priebalsis, o skiemens pradžioje nevartojami priebalsių junginiai.

Italų kalbos įtaka, taip pat atsispindinti skiemens struktūroje, siekia ir rytinę Adrijos jūros pakrantę. Kroatų kalbos čakavų tarmė-

je įvyko daug skiemens modelio paprastinimų, akivaizdžiai sukeltų italų modelio. Kalbama ne tik apie jau minėtus požymius (galinių priebalsių junginių paprastinimus), bet ir apie pradinių vidinių junginių, sudarytų tik iš trunkųjų priebalsių, struktūrą.

Visos aptartos kalbos turi žodžio pradžios priebalsių junginius, kuriuos sudaro trunkusis ir balsingasis. Iš esmės priklausomai nuo kilmės skiriasi tik dviejų trunkųjų priebalsių junginių struktūra, būtent: graikų kalboje yra leistinos — ir dažnos — dviejų uždaruos priebalsių arba uždaruos priebalsio ir pučiamojo priebalsio junginiai, o kitose šio regiono kalbose tokie junginiai žodžio pradžioje vartojami retai, tik tam tikruose skoliniuose iš graikų kalbos, pvz., it. *pterodactilo* ar *psicologia* (tarm. *pissicologia*). Italų kalboje tokie junginiai nevartotini net ties aiškia morfologine riba, problema išsprendžiama pasitelkus geminaciją (pvz., *amministrazione, direttiva* ir kt.). Dėl italų kalbos įtakos tokie junginiai pašalinami ir čakavų tarmėje (plg. *vojka* < *vočka, polkova* < *potkova, liši* < *lepši* ir kt.). Iš visų aptartų kalbų italų kalba išsiskiria geminatų gausa¹⁸. Italų kalboje tam tikri apribojimai taip pat taikomi žodžio pradžios ir žodžio vidaus junginiams, sudėtyje turintiems balsingųjų priebalsių. Tarp jų labai paplitęs yra apribojimas, taikomas priebalsio ir /l/ junginiams (plg. *chiara* < *clara, bianca* < *blanca* ir kt.). Kai

¹⁸ Europoje geminatų pasitaiko retai. Jos visų pirma vartojamos pietryčių pakraštyje: labai dažnai italų kalboje, dažnai turkų, jų pasitaiko ir šiaurės slavų kalbose. Įdomu, kad pietvakarių slavų kalbos labai veiksmingai pasipriešina geminacijai. Nepaisant stiprios italų kalbos įtakos čakavų kalbos skiemens struktūrai, geminacija čakavų kalboje nepriėjo. Geminacijos taip pat nėra jau kelis šimtmečius Apeninų pusiasalyje egzistuojančiame kroatų Aquaviva Collecroce kaime. Geminacija neįvyksta daugelyje arberešų šnektų, tačiau stipriai italuotoje San Marzano kaimo šnekte ji jau paplitusi. Graikų kalboje geminatų iš esmės nėra, tačiau jos paplitusios Kipro tarmėje. Geminatų rečiau pasitaiko slavų arealo šiaurėje ir rytuose. Turkų kalboje geminatos galimos tik žodžio viduje. Italų tarmėse ir lenkų kalboje geminatos gali eiti ir žodžio pradžioje, plg. lenk. *ssać, czczy, dżdžu*, it. tarm. *mmece* < *invece*, ir kt. Taigi, nors priebalsių geminacijos apribojimas laikomas Balkanų kalbų sąjungos požymiu, Balkanų arealas ribojasi su kalbų arealais, kuriuose geminatos yra dažnas reiškiny.

kuriose italų kalbos tarmėse taip pat šalinami junginiai, kurių sudėtyje yra /r/, pvz., kalabr. *cancarena*, *turiaca*, *aperire*, *surice* ir kt. < *cancrena*, *triaca*, *aprire*, *sorcio*. O iberų kalbose žodžio pradžioje nevirtotini /s/ ir priebalsio junginiai, todėl turima, pvz., isp. *espada*, *escuela* ir kt. Tas pats reiškiny, šiandien jau nykstantis, pastebimas turkų kalboje, pvz., *spor / ispor / sipor*, *sfenks / isfenks*, *istasyon*, *istatistik*¹⁹. Kai kurie ispanų kalboje paplitę reiškiniai ir jų analogai pietų italų tarmėse leidžia išvelgti galimą arabų kalbos įtaką.

Šis atvirojo arba „beveik atvirojo“ skiemens tipas, sudarantis Pietų Europai būdingą požymį, šiaurėje ribojasi (arba rečiau persipina) su skiemens modeliu, kuriame vartojami giminiškose tarmėse paplitę žodžio galo priebalsių junginiai. Skirtumas visų pirma susijęs su nekirčiuotų trumpųjų balsių redukcija — reiškiniu, kuris pasaulio kalbose yra dažnas, o Balkanuose — visuotinis, nors ne visur sukelia tas pačias pasekmes. Artimiausioje ispanų kalbos kaimynystėje yra paplitusios katalonų ir provansalų kalbos, kuriose dėl redukcijos atsirado žodžio galo priebalsių junginių, ir jie paprastinami, ypač oksitanų kalboje, tačiau vis dar egzistuoja. Panaši situacija pastebima kai kuriose šiaurės italų tarmėse. Simetriniu skiemens modeliu pasižyminčių tarmių pasitaiko net Pietų Italijoje, kur dėl redukcijos atsirado ne tik žodžio galo priebalsių junginių, bet ir vadinamųjų dviejų viršūnių skiemenų, kuriuose galinis neskiemeninis balsingasis priebalsis eina po trunkiojo priebalsio. Pvz., Bario tarmėje pasitaiko tokių formų kaip [tʃipr] ‚Kipras‘, [sepwolkr] ‚kapas‘, kuriose galinis [r] yra neskiemeninis ir net duslus²⁰. Tokių pačių pasekmių sukėlė šiaurės graikų tarmėse įvykusi balsių reduk-

¹⁹ Sargieji yra skambiausi iš trunkiųjų priebalsių. Kai kuriose Azijos kalbose jie gali būti skiemeniniai nepriklausomai nuo pozicijos.

²⁰ Daug tokių pavyzdžių pastebima albanų tarmėse, ypač tose, kurios yra paplitusios Pietų Italijoje: *bukr*, *katr*, *vogl* (b. k. *bukur*, *katër*, *vogël*) ir kt. Albanų kalbos skiemens modeliai yra įvairūs, tačiau jokiai albanų tarmei nėra būdingas asimetrinis skiemens modelis.

cija (plg. [paterazm], [xtipisn], [lips], [mits] ir t. t.). Kai kuriose šiaurės graikų tarmėse tokios dviejų viršūnių kombinacijos (pvz., [pateras mu] ‚mano tėvas‘ > [paterazm] > [paterazum]) buvo pašalintos, kitose šie sudėtingi kontekstai išliko. Tokių dviejų viršūnių žodžio galo priebalsių junginių kartais (retai) pasitaiko net rytinėje Viduržemio jūros pakrantėje — turkų kalboje, kuri išvis turi nedaug priebalsių junginių, pvz., *atavizm*, *fötr*, *monokl*, *albatr*, *sömestr* (šalia *sömester*). Rumunų kalboje tokiuose žodžio galo junginiuose gali eiti tik nosiniai balsingieji priebalsiai, pvz., *ritm*, *logaritm*, *marasm*, *sadism*, *astm*, *regn*, *malign*, bet *litru*, *teatru*, *titlu* ir pan. Be to, rumunų kalboje, skirtingai nei arumunų, žodžio galo priebalsių junginiai apskritai yra normalus reiškiny, plg. arum. *sundu*, *cântu*, *ngustu*, *mpartu*, *ncarcu* — rum. *sînt*, *cînt*, *gust*, *împart*, *încarc* ir pan.

Nukrypimų nuo vienos viršūnės skiemens modelio taip pat pasitaiko žodžio ar skiemens pradžioje. Balsinguoju priebalsiu prasi-dedantys žodžio pradžios junginiai ypač dažni italų tarmėse, pvz., kalabr. *mbrellu* < *ombrello*, *mbumba* (bendrinėje kalboje *bombo*), *nducere* (*inducere*) ir kt. Italų kalboje šiuos junginius dažniausiai nulemia nekirčiuoto balsio redukcija, bet taip pat supanašėjimas, spontaniškas nosinio įterpimas prieš priebalsį ar spontaniška geminacija, pvz. abruzz. [nvetʃɔ] / [mmeʃɔ] (= *invece*). Žodžio pradžios ND junginiai taip pat vartojami emociškai konotacija pasižyminčiuose graikų kalbos posakiuose; tikėtina, kad jų esama ir arumunų tarmėje (plg. 5.5. skyrių)²¹.

²¹ Iš simetrinių skiemens modelių pasižyminčių balkanų kalbų žodžio pradžios junginiai *balsingasis* + *trankusis* dažniausiai vartojami albanų kalboje, šiose kombinacijose paprastai eina nosinis balsingasis priebalsis, pvz., *mbret*, *ngushtë*, *nxënës*, *nga* ir t. t. Bendrinėje kalboje, kur pradiniai balsingieji gali eiti ir prieš skardžiuosius, ir prieš dusliuosius trankiuosius priebalsius, nosiniai balsingieji aiškintini kaip priebalsiai, priklausantys tai pačiai distribucinei klasei kaip trankieji, o kai kuriose šiaurės albanų tarmėse ND junginius galima interpretuoti kaip vieną fonemą (plg. 5.5. skyrių). Abiem atvejais tai būtų vienos viršūnės skiemens modelis. Tačiau albanų kalboje, ypač nebendrinėje, šioje

Dviejų viršūnių skiemens modelio pavyzdžiai iš esmės sutelkti rytinėje Europos dalyje (plg., pvz., lenk. *rtęć, lśnić, wiatr, cykl, krwi, brwi* ir kt., kurių sudėtyje yra nieskiemeninių balsingųjų priebalsių). Tačiau neatrodo, kad ši Europos dalis būtų laikytina „skiemeninge“ kalbų sąjunga, nes šis arealas yra suskaidytas, dėl jame intensyviai vykstančių procesų nėra vientisas; šiais procesais siekiama išlyginti nuožulnius skiemens pakraščius, kuriuose eina nieskiemeniniai duslieji balsingieji priebalsiai kaip lenkų kalboje, o ypač skiemens galinę grupę (plg. rus. [ar̩kɛstr], [p̩otr]; žymiai dažniau jau tariama [ar̩kɛst̩r], [p̩ot̩r]). Panašių procesų, taip pat skaidančių skolinių ar vedinių pradžios junginius *balsingasis priebalsis + trunkusis priebalsis* ir žodžio galo junginius *trankusis priebalsis + balsingasis priebalsis*, pasitaiko ir čia aptartose Balkanų ir Viduržemio jūros arealo kalbose, kuriose dažniausiai dėl šių procesų ir įsitvirtino vienos viršūnės skiemens modelis, plg., pvz., serb. *Petar, metar, litar, dobar, realizam, atavizam, ansambal* ir *ansambl* (tariamas skiemeningis [l̩]), *lagati, magla* (lenk. *łgać, mgła*), bulg. *Петър, метър, добър реализъм, мъгла*, mak. *metar, meatar, реализам, магла*²², alb. *metër, realizëm*, įvairiose italų tarmėse: *Cipro, Cipre, Ciper, Cipri* šalia *Cipr*, rum. *metru, cadavru, titlu, monoclu, filtru, ansamblu, ciklu, macabru, teatru*, turk. *litre, metre, filtre, kalibre, şifre, tiyatro, kadro, manevra, kadavra, pudra, logaritma* ir t. t. Atsižvelgiant į fizines skiemens savybes suprantama, kad distriubucinėse sistemose pastebimas polinkis likviduoti kontekstus, griaunančius skiemens laipsniško skambumo (sonoringumo) didėjimo ir mažėjimo principą, taigi įtvirtinamas vienos viršūnės skiemens modelis.

pozicijoje retai atsiranda kitų balsingųjų, pvz., *lkur* (b. k. *lëkur*), *rrbythem, rrgjull* šalia *rëgjul, lter* < lot. *altare* ir kt. Vartojant šias formas realizuojamas dviejų viršūnių skiemens modelis.

²² Daugiau apie slavų kalbų skiemens modelį žr. 7 skyrių.

5.4. Nosinis šva

Matyti, kad Balkanų kalbų sąjunga fonetiniu požiūriu suskyla į mažiausiai tris arealus, vienas iš jų — čia vadinamas Balkanų kalbų sąjungos fonetiniu centru — laikytinas specifiškai balkaniškuoju. Likusieji šios kalbų sąjungos arealai rodo sąsają su kitomis egzistuojančiomis fonetinėmis kalbų sąjungomis: eurazijine ir Viduržemio jūros. Centrinio arealo fonetiniai požymiai sutelkti ties makedonų, albanų ir graikų kalbų sandūra ir iš ten spinduliuoja į skirtingas puses, o jų geografinio paplitimo zonos nesutampa. Įdomiausia yra graikų kalbos fonetinė charakteristika, nes ją — priklausomai nuo tarmės ir / ar konkretaus požymio — galima priskirti kiekvienam iš trijų išvardytų arealų.

Būdingiausių balkanų kalbų požymių sudaro įvairių su ND junginių susijusių fonetinių ir fonologinių reiškinių kompleksas. Šie reiškiniai yra skirtingos kilmės, jų funkcinė interpretacija taip pat skiriasi, bet jų sandūra ir tarpusavio sutapimas leido įvardyti bendrą tendenciją, pagal kurią fonologinė uždarumos priebalsių skardumo opozicija atitinka prenatalizacijos buvimo / nebuvimo opoziciją. Tokia tendencija pasireiškia tarpusavio substitucijų gausa. Šis požymis bus išsamiau pristatytas kitame poskyryje.

Dėmesį patraukia dar vienas Balkanų kalbų sąjungos raidos bruožas, liudijantis, kad būta nepaprastos konvergencijos. Nepaprastos, nes ji nulėmė retos bendros fonemos — nosinio šva — atsiradimą. Turimas omenyje fonologinis (nenosinis) šva kaip Balkanų kalbų sąjungos požymis, tačiau tokios fonemos nėra nei gana dideliame makedonų areale (išskyrus kelis skolinius iš turkų kalbos, kuriuose ji yra pilno balsio realizacijos variantas), nei Šiaurės Albanijos teritorijoje (gegų tarmėse šva nėra fonema, jis vartojamas kaip neetimologinis elementas sunkiųjų kontekstų tarimui palengvinti ir dviejų viršūnių skiemenims pašalinti). O nosinis šva rekonstruojamas kaip bendras reiškinys, kuris tam tikrame raidos etape buvo

3 žemėlapis. Nosinio šva paplitimas viduramžiais

būdingas visoms tikrosioms balkanų kalboms: albanų, rumunų, bulgarų ir makedonų. Kiekvienoje šių kalbų toks segmentas galėjo atsirasti nepriklausomai; nepaisant to, stebėtina, kad šis neįprastas garsas buvo paplitęs būtent toje teritorijoje, kur taip pat kilo Balkanų kalbų sąjungos bendri gramatiniai požymiai. Tikriausiai atskiros tarmės sąveikavo vykstant procesams, dėl kurių atsirado ši fonema, tačiau negalima nepagalvoti apie substrato vaidmenį; ši substratą galėjo sudaryti vietinės protoalbanų ir protorumunų tarmės. Apribojant šio substrato geografinį arealą ir formuojantis regionams, kuriuose aiškiai vyravo viena kalba, tolesnė nosinio šva raida vyko skirtingai. Remiantis slavų kalbų duomenimis šio balkanizmo paplitimas datuotinas vėlyvaisiais viduramžiais — laikotarpiu po vadinamųjų silpnųjų jerų (redukuotų balsių) išnykimo ir stipriųjų jerų vokalizacijos slavų tarmėse, taigi X a. ir vėliau, nors albanų kalbininkai tam prieštarauja, pasitelkdami visuotinai galiojančią svarbiausių albanų kalbos fonetinių reiškinių periodizaciją, pagal kurią tai turėjo įvykti iki VII a. Tačiau albanų mokslininkai remiasi labai vėlyvais albanų tekstais, istorinių žinių jie dažniausiai semiasi iš reiškinių, susijusių su albanų kalbos lotyniškuoju elementu, iš periodizacijos ir iš vidinės rekonstrukcijos. Nėra tiesioginių įrodymų, verčiančių manyti, kad istoriniai albanų kalbos fonetiniai pakitimai negalėjo vykti vėliau. Be to, daugumą šių pakitimų patyrė tik toskų tarmė, sudaranti tikrosios, pirminės Balkanų kalbų sąjungos pietinį pakraštį. Šiaurės albanų (gegu) tarmėje tam tikras *status quo* išlaikomas žymiai ilgiau — iš esmės iki šiol. Be to, nėra būtina, kad nosinis šva visose balkanų kalbose būtų susiformavęs tuo pačiu metu. Šis elementas taip pat įrodo, kad būta nepaprastai stiprios konvergencijos. Savo laiku ši garsą paremdavo plačiai paplitęs (nebūtinai fonologinis) balsių nosinimo požymis. Nosinių balsių būta senojoje slavų kalboje, liaudies lotynų kalboje, albanų substrate, jie buvo kilę dėl asimiliaciją patyrusio balsio prieš nosinį priebalsį: slavų tarmėse pozicijose /VNC/ ir /VN#/, albanų i

romanų — tikriausiai bet kuriame /VN/ junginyje. Slavų tarmėse įvykus balsio nazalizacijai nosinis priebalsis paprastai išnykdavo, kitose tarmėse jis išlikdavo /VNC/ junginiuose. Nosinė šva fonema egzistuodavo tikriausiai neilgai, nosinimas palaipsiui įgydavo arba fakultatyvinį, arba distribucinį pobūdį. Vėlesniame raidos etape ši fonema netekdavo arba nosinimo, arba vidurinio balsio savybių, arba abiejų šių požymių.

Šiuolaikinėje rumunų kalboje yra du vidurinės eilės balsiai: /ə/ (grafiškai *ă*) ir /ɪ/ (grafiškai *î*). Balsis /ə/ kilo iš redukuoto nekirčiuoto /a/, o aukštesnio pakilimo /ɜ/ — iš bet kurio /a/ (rečiau — iš /e/), ėjusio prieš /n/ ar prieš junginį /mC/, nepriklausomai nuo kirčio pozicijos: plg. *lîna* < lot. *lana*, *bîne* < lot. *bene*, *cîmp* < lot. *campum* ir kt. Taigi netgi labai tikėtina, kad aukštesnio vidurinės eilės balsio atsiradimas sietinas su balsio nosinimu. Savo laiku [a], [ə] ir nosinis [ɪ] buvo tos pačios fonemos kombinatoriniai variantai: nosinis [ɪ] eidavo prieš nosinį balsingąjį, [ə] — nekirčiuotoje pozicijoje prieš nenosinį garsą, o [a] — kirčiuotoje pozicijoje prieš nenosinį garsą. Iš pradžių būtent nosinimas buvo skiriamasis požymis, visų pirma leidžiantis atskirti aukštesnį vidurinės eilės balsį nuo likusių alofonų. Laikui bėgant, tarimui paaukštėjus ir supriešakėjus, svarbesniu požymiu tapo kita tarimo vieta, o nosinimo požymis po fakultatyvumo fazės susilpnėjo ir išnyko. Atrodo, kad būtent tas fakultatyvumas buvo pagrindinis interferenciją sukeliantis veiksnys, nes (panašiai kaip ND junginių atveju) jei vidurinės eilės balsis yra tas pats, kas nosinis balsis, tai panašūs vidurinės eilės balsiai ir kitose regiono tarmėse / kalbose gali patirti nosinimą, o nosiniai garsai — centravimą. Būtent toks poveikis pastebimas slavų tarmėse, kuriose būta ir nosinių, ir vidurinės eilės balsių (jerų).

Albanų kalboje, kurioje didesnė žodyno dalis yra tos pačios kilmės kaip rumunų kalboje, kirčiuoto vidurinės eilės balsio raidos paralelizmas tiesiog stebėtinas. Albanų kalboje visi balsiai prieš nosinius balsinguosius priebalsius patirdavo nosinimą, o nekirčiuo-

ti balsiai dažnai būdavo redukuojami. Garsas, etimologiškai labiausiai atitinkantis rumunų kalbos /ĩ/ (î), šiaurės albanų (gegų) tarmėje buvo nosinis [ã] (â), o pietų albanų (toskų) tarmėje ir bendrinėje kalboje — kirčiuotas šva [ə] (grafiškai — ě) (plg. rum. *mînz* — alb. b. k. *mëz*, rum. *rînză* — alb. *rëndës*). Albanų kalbos nosinis [ã] kilo iš /an/ junginių, o skoliniuose iš lotynų kalbos — taip pat iš /en/. Toskų tarmėje įvykus rotacizmui (tarpbalsiniam /n/ pavirtus /r/) nosinimas susilpnėjo ir ilgainiui išnyko, liko vidurinės eilės balsis, o tai liudija, kad pozicijoje prieš nosinį balsinį būta centruoto šios fonemos tarimo fazės. Šiaurės albanų (gegų) tarmėje nosinimas liko. Sunku pasakyti, ar šioje tarmėje įvyko centravimas, šiandien daugelyje gegų tarmių nosinis â tariamas žymiai aukščiau ir giliau nei nenosinis /a/ (tosk. *ëshhtë* [əʃt] — geg. *âshhtë* [ãʃt], tosk. *rërë* [rər^ə] — geg. *rânë* [rãn] < lot. *arena*)²³.

Bulgarų kalba yra vienintelė iš visų slavų kalbų iki šių laikų išlaikiusi užpakalinės eilės / žemesnį vidurinės eilės balsį, vadinamąjį kietąjį jerą (ѣ). Be to, tas pats balsis šiuolaikinėje bulgarų kalboje tęsia senosios slavų kalbos užpakalinės eilės nosinį balsį. Bulgarų raštijos paminkluose *ѣ ([ə]) ir *ѡ ([ō]) maišymas pastebimas pradedant XI a. — tuo metu kitose slavų tarmėse stiprieji jerai jau buvo pavirtę pilnais balsiais.

Įdomiausia situacija susiklostė makedonų tarmių areale. Apie tai, kad ir čia užpakalinės eilės nosinio balsio kokybė turėjo būti panaši į nosinį jerą, sužinoma iš faktų, susijusių su ND junginiais (žr. toliau 5.5 skyrių). Kai kuriuose makedonų dialektuose, ypač

²³ Šiandien gegų tarmėje vartojamas centruotas balsis nėra fonema, jis palengvina sunkių ir sistemos požiūriu neleistinų priebalsių junginių tarimą ir paprastai leidžiasi lengvai interpretuojamas kaip priebalsio (paprastai balsingojo) realizavimo fragmentas, pvz., [ləkur] fonologiškai /lkur/. Ta pati garsinė struktūra bendrinėje kalboje interpretuojama kitaip: *lëkur* ‚oda‘ — fonetiškai [ləkur], bet ir fonologiškai /ləkur/, nes [ə] atsiradimas nenulemtas kombinatoriškai. Dėl redukcijos etimologiniai balsiai gegų kalboje paprastai išnykdavo.

Egėjaus Makedonijoje, slavų prokalbės nosiniai balsiai iš dalies (prieš uždaromos priebalsius) yra išlike, pvz., [dambi / dɛmbi], b. k. [dabi] ‚ažuolai‘, [zambi / zɛmbi] b. k. [zabi] ‚dantys‘, [pajaŋk] ‚voras‘, [goɫamp] ‚balandis‘, [grɛŋdi] ‚krūtinė‘, [bɛnda] ‚(jie, jos) bus‘ ir t. t. Šių tarmių kombinatoriškai nulemtas nosinimas aiškin-tinas graikų kalbos įtaka, kur tarmėse ir šnekamojoje kalboje *no-sinis balsingasis priebalsis* + *skardusis trunkusis priebalsis* tipo jungi-nys savo funkcija tapatus vienam skardžiajam uždaromos priebalsiui it lygiai taip pat yra suvokiamas, o prieš tarp balsių einančius skardžiuosius uždaromos priebalsius įterpiamas nosinis priebalsis. Slavų kalbų situacija liudija apie būtent tokius santy-kius — vėliau šiaurės graikų tarmėse ND junginiai buvo supapras-tinti ir pavirto vienu uždaromos priebalsiu. Egėjaus Makedonijos tarmės išlaikė ankstesnę būseną. Taigi nazališkumas (nosinis prie-balsis) makedonų tarmėse išliko tik pozicijoje prieš uždaromos priebalsį.

Lygiai taip pat kaip užpakalinės eilės balsis, atsirado antriniai, neetimologiniai balsiai, kilę iš skiemeninio balsingojo priebalsio varianto žodžio pradžios junginiuose *balsingasis priebalsis* + *tranku-sis priebalsis* ir žodžio galo junginiuose *trankusis priebalsis* + *balsin-gasis priebalsis*. Pagal analogiją šie neetimologiniai balsiai pozicijoje prieš skardųjį uždaromos priebalsį turėjo būti nosiniai, nes, panašiai kaip iš užpakalinės eilės nosinio priebalsio, prieš uždaromos prie-balsius iš jų kilo [VN] junginys, pvz., [maŋgɫa] / [mɛŋgɫa] ‚migla‘, [ɫɛŋɟa] / [ɫɛŋɟa] ‚meluoju‘. Tuo metu, kai užpakalinės eilės nosi-nio balsio tembras susimaišė su naujojo, neetimologinio (iš pradžių vidurinio) balsio tembru, senieji slavų prokalbės jera makedonų kalboje jau turėjo būti tariami „pilnai“, nes, skirtingai nuo bulgarų kalbos, išsivystė kitaip nei užpakalinės eilės nosinis balsis, plg. psl. *сьнь > mak. *сон*, bet *мгла* > *мэгла* > mak. b. k. *магла* kaip *rōka > *рака*. Šio antrinio šva raida turėjo būti tokia: psl. *тыгъла* > [mɫa] (priešakinės eilės jeras silpnojoje pozicijoje išnyksta; išnykus jerui

balsingasis atsidūrė pozicijoje, griauinančioje skiemens skambumo progresiją — atsirado vadinamasis dviejų viršūnių skiemuo, kurį makedonų kalbos sistema netrukus atmetė, iš papildomą viršūnę sudariusio balsingojo priebalsio kilo naujas skiemuo, kurio centrą atstojo skiemeninis [m̥] > [m̥g̥la] (iš skiemeninio balsingojo kilo pagalbinis balsis — vidurinės eilės balsis) > [m̥əg̥la] (vidurinės eilės balsis sutapatinamas su užpakalinės eilės nosiniu balsiu, kuris makedonų kalboje tuo metu, t. y. slavų prokalbės jerams išnykus ir patyrus vokalizaciją, akivaizdžiai turėjo pasižymėti vidurinio balsio tembru) > [m̥əg̥la]. Tolesnė raida yra tokia pati kaip nosinio balsio. Bendrinėje kalboje ir daugelyje tarmių iš šio garso kilo [a], o dalyje pietinių tarmių nosinimas dėl graikų kalbos įtakos prieš uždaruos priebalsius išliko: [mag̥la] / [maŋg̥la] / [məŋg̥la]. Šie faktai aiškiai liudija, kad minėtoje teritorijoje nosiniai ir vidurinės eilės balsiai buvo maišomi. Šio reiškinių mastas bulgarų ir makedonų kalbose skiriasi, vykstant maišymui bulgarų kalboje užpakalinės eilės jeras išlaikė vidurinio balsio tembrą, taigi tapatinant nosinimą su centravimu buvo paveikti senieji jera, naujieji, antriniai vidurinės eilės balsiai ir nosinis balsis. Makedonų kalboje slavų prokalbės jeras liko nepaveiktas. Šis reiškinys aiškiai apsiriboja teritorijomis, kuriose anksčiausiai užfiksuoti Balkanų kalbų sąjungos morfosintaksiniai požymiai. Tačiau nuošaly liko makedonų tarmių šiaurinis pakraštys — vadinamosios *u*-tarmės, kuriose užpakalinės eilės nosinis balsio raida skyrėsi tiek nuo antrinio *šva*, tiek nuo slavų prokalbės jerų (plg. *магла* — neetimologinio antrinio vokalizmo atvejis, bet *pyka* (b. k. *рака*) — nosinio balsio kilmės).

Makedonų tarmėse nosinimo ir centravimo požymių maišymo laipsnis įvairuoja dar ir priklausomai nuo slavų prokalbės jero tembro — ten, kur išlaikytas vidurinio balsio tembras, kaip bulgarų kalboje (iš esmės rytiniame Egėjaus Makedonijos pakraštyje) taip pat pasitaiko jerų tęsiančių garsų nosinių formų, pvz., psl. *bъzъ > [bənts].

Tarus, kad, pirma, Balkanų kalbų sąjunga susiformavo kokio nors (albanų–rumunų?) substrato teritorijoje ir jo pagrindu ir, antra, kad minėtą reiškinį sukėlė ta pati priežastis, remiantis slavų kalbų duomenimis galima labai tiksliai nustatyti šio substrato paplitimo viduramžiais teritoriją arba bent jau jos ribas šiaurėje. Dėl pietinės ribos pasakytina, kad nustatyti ją yra sunkiau, nes tuometinė graikų kalba nepasižymėjo garsine medžiaga, sudarysiančia sąlygas tokiam reiškiniui įvykti. Redukuoti balsiai, kurių laikinai būta šiaurės tarmėse prieš įvykstant visiškai redukcijai, neabejotinai atsirado vėliau. Graikų kalboje redukcija turėjo įvykti supaprastinus ND junginius, nes naujieji, po redukcijos atsiradę ND junginiai liko nesupaprastinti. O pats ND junginio supaprastinamas ir pavirtimas D turėjo įvykti vėliau už šiame skyriuje aptartą reiškinį, nes graikų kalbos funkcinis ekvivalentiškumas /ND/ = /D/ nulėmė makedonų kalbos nosinių balsių išlikimą, taigi slavų kalbų nosiniams balsiams virstant nenosiniais ND junginiai dar turėjo egzistuoti.

Atrodo, kad šio balkanizmo paplitimas ir jo atsiradimo mechanizmas lygiai toks pats kaip gramatinių balkanizmų. Šis faktas leidžia numanyti, kada Balkanuose įvyko intensyvi kalbų konvergencija, jis liudija, kad šios konvergencijos būta maždaug dar X amžiuje. Pripažinus, kad balkaniškoji kalbos struktūra paveldėta iš kokio nors protoalbanų–rumunų substrato, minėtas reiškinys taip pat paremia albanų kalbos kilmės iš Rytų Balkanų hipotezę²⁴.

Kita vertus, šiame skyriuje aptarto reiškinio teritorinis paplitimas nesutampa su jokių šiandieniniu Balkanų suskirstymu į fonetiškai mažiau ar daugiau vienalyčius regionus. Šis faktas savo ruožtu paaiškina konvergencijos mechanizmą, leisdamas manyti, kad fonetiniai reiškiniai mažiau patvarūs už gramatines struktūras, labiau pasiduoda įtakai ir dėl šios priežasties lengviau gali išnykti. Tai

²⁴ Patys albanai, palaikydami kilmės iš vakarų hipotezę, kildina albanų kalbą iš sen. ilyrų.

paaikrina šiandien egzistuojančius neatitikimus tarp, iš vienos pusės, morfosintaksinio Balkanų geografinio vaizdo ir, kita vertus — jų fonetinės geografijos, bei patvirtina kalbininkų abejones dėl to, ar prasminga holistinė tipologija.

5.5. ND tipo junginiai

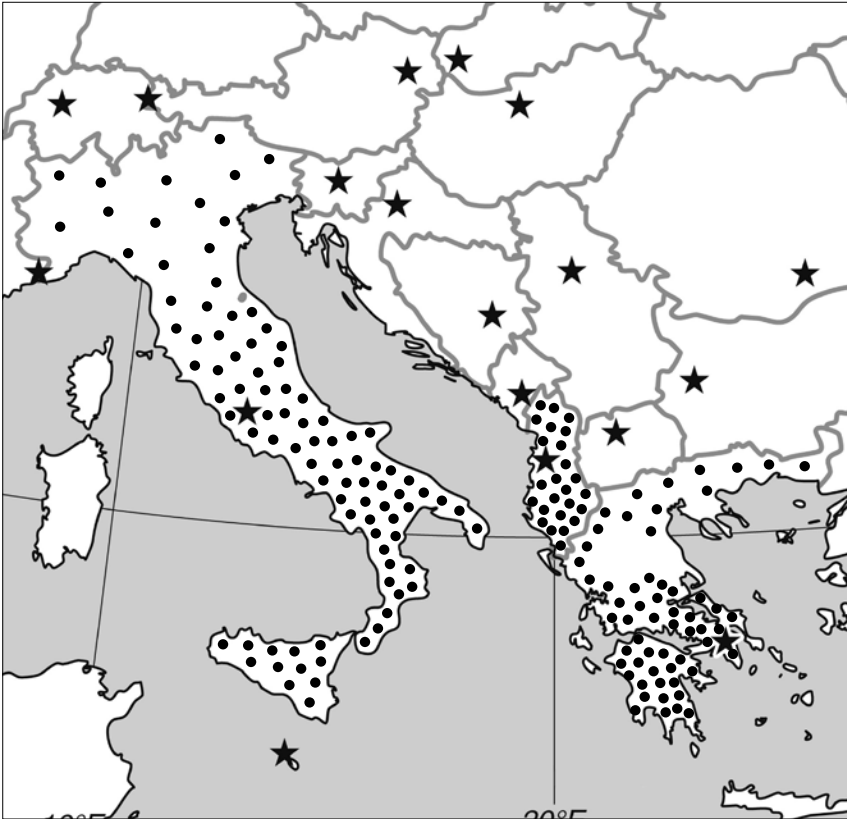
ND²⁵ tipo žodžio pradžios priebalsių junginiai ([mb], [mp], [nd], [nt], [ŋk], [ŋg]) daugumos arealinės lingvistikos atstovų laikomi Balkanų kalbų sąjungos požymiu. Anksčiau minėta, kad šis požymis būdingas tik centrinei Balkanų kalbų sąjungos daliai, o rytinėje dalyje jo nesama. Iš tikrųjų tai ištisas su šiais junginiais susijusių požymių kompleksas. Tai nevienodos kilmės požymiai, skirtingose kalbose pasireiškiantys skirtingai, tačiau dėl jų sandūros keliuose minėto arealo taškuose galima išvelgti juos siejančius aspektus ir teigti, kad tai bendros tendencijos apraiškos. Tai nepaprastai savitas požymis, vien tik jo pakanka norint fonetiškai apibrėžti Balkanų kalbų sąjungą, nors atskirų su ND junginiais susijusių reiškinių masas nevienodas. Svarbiausias būtų graikų elementas.

Ankstyvajame graikų kalbos raidos etape skardieji uždarnos priebalsiai tarp balsių pavirto pučiamaisiais. Dėl šios priežasties šiuolaikinėje graikų kalboje skardieji trunkieji uždarnos priebalsiai eina tik priebalsių junginiuose arba žodžio pradžioje. Taigi skardžiuosius pučiamuosius ir uždarnos priebalsius sieja papildomosios distribucijos santykis, todėl galima juos laikyti tų pačių fonemų variantais. Tačiau šiuo metu šis santykis jau nėra veiksmingas. Nors skardieji uždarnos priebalsiai negali eiti tarp balsių, naujadaruose, skoliniuose ar vediniuose jie jau nepakeičiami atitinkamais pučiamaisiais. Pozicijoje tarp balsių skardžiuosius uždaru-

²⁵ Dėl išsamesnės informacijos apie šį reiškinį taip pat žr. SAWICKA 1997, 2005a.

4 žemėlapis. Žodžio pradžioje einančių ND tipo grupių paplitimo plotas.

Jos pasitaiko bendrinėje kalboje (albanų k.), tarmėse (italų k.), arba emociškai žymėtuose pasakymuose (graikų k.). Tame pačiame plote būna įvairaus intensyvumo D~ND~N tipo substitucijos

mos priebalsius pakeičia ND junginiai. Taigi uždarnos priebalsių skardumo opoziciją, anksčiau pakeistą tarimo būdo opozicijos, dabar keičia opozicija T : ND. Prieš skardžiuosius uždarnos priebalsius automatiškai įterpiami nosiniai priebalsiai. ND junginiai (fonemos?) žodžio pradžioje turi pozicinius nenosinius variantus. Visi po nosinių balsingųjų priebalsių einantys uždarnos priebalsiai yra skardieji, taigi skoliniuose prieš skardžiuosius uždarnos priebalsius, einančius tarp balsių, įterpiami nosiniai priebalsiai, o duslieji uždarnos priebalsiai suskardėja. Ši situacija būdinga pietų graikų tarmėms ir šnekamajai kalbai. Šiaurės graikų tarmėse pirminiai ND junginiai buvo supaprastinti (išnyko nosinis balsingasis), tačiau išnykus nekirčiuotiems aukštutinio pakilimo balsiams atsirado naujų ND ir NT tipo junginių, kurių sudėtyje yra dusliųjų uždarnos priebalsių (pvz., *pente* ‚penki‘ > [pedi] ir *fenete* ‚(jis, ji) pasirodo‘ > [fenti], *fenunte* ‚(jie, jos) pasirodo‘ > [fendi]).

Neišsilavinęs graikas negirdi skirtumo tarp [D], [ND] ir [NT] ir skoliniuose automatiškai suskardina po nosinių balsingųjų priebalsių einančius uždarnos priebalsius, o prieš skardųjį uždarnos priebalsį įterpia implozinį nosinį balsingąjį. Tokių reiškinių taip pat pasitaiko prozodinių žodžių viduje įvykstant *sandhi* (garsams supanašėjant morfemų ar žodžių sandūroje), pvz., plg. *ton pono* acc. sg. ‚skausmas‘ > [tombono], *ton ksero* ‚pažįstu jį‘ > [tongzero], [i porta] ‚durys‘, acc. sg. [tin porta] > [tim porta] > [tim borta], todėl vardininko forma reinterpretuojama kaip [i borta]. Pasitaiko ir atvejų, kai etimologiniai nosiniai balsingieji priebalsiai morfemų ar žodžių sandūroje interpretuojami kaip uždarnos priebalsio fragmentai ir tapatinami su spontaniška prenazalizacija, todėl šiaurės tarmėse etimologinis balsingasis priebalsis iškrenta (junginys supaprastinamas), pvz., [tin daksi] — acc. sg. forma ‚tvarka‘ > [ti ndaksi] > [ti daksi].

Taigi tarmės ir šnekamosios (nebendrinės) kalbos lygmenyje ND junginius reikėtų laikyti fonemomis, o ne fonemų junginiais. Tokių

pačių santykių, be abejo, praeityje būta ir šiaurės graikų tarmėse, apie tai liudija kaimyninėse slavų tarmėse aptinkamos skolintos formos, pvz., mak. [baraŋga], [juŋguslavija], [fambrika], ir tam tikroje pozicijoje išlikę slavų prokalbės nosiniai balsiai (žr. aukščiau). Šiaurės graikų tarmėse supaprastinus ND grupes iki D, slavų tarmėse šie junginiai nesupaprastėjo, nes slavų kalbose jie turėjo dviejų fonemų vertę, t.y. [D] ir [ND] skyrėsi fonetiškai ir fonologiškai.

Ankstyvajame albanų kalbos raidos etape taip pat įvyko tarpbalsinių skardžiųjų uždarumos priebalsių lenicija (plg. *mjek* < lot. *medicus*, *pyll* < lot. *padulem*, *djall* < lot. *diabolus* ir t. t.), tačiau šiuolaikinėje albanų kalboje nėra skardžiųjų uždarumos priebalsių vartosenos apribojimų. Nepaisant to, albanų kalboje pasitaiko daug atvejų, kai šie junginiai funkcionuoja panašiai kaip graikų kalboje. Panašiai kaip graikų kalboje, albanų tarmėse esama daug formų su neetimologiniais nosiniais balsingaisiais priebalsiais, einančiais prieš skardžiuosius uždarumos priebalsius arba net su neetimologiniais uždarumos priebalsiais, einančiais po nosinių balsingųjų priebalsių (pvz., [amberika], [aspirind], [inderes], [pampor] ‚laivas‘, [mbða] ‚dideli‘ — b. k. *mēdha*, [mbrənda] ‚viduje‘ — b. k. *brēnda* ir kt.). Graikijoje paplitusiose albanų kalbos tarmėse prieš skardžiuosius uždarumos priebalsius reguliariai įterpiamas nosinis priebalsis. Šiaurės albanų tarmėse (gegų) taip pat suskardėjo uždarumos priebalsiai, einantys po nosinių balsingųjų.

ND junginių supaprastinami ir albanų kalboje. Pačiuose Albanijos pietuose jie supaprastinami taip pat kaip šiaurės graikų tarmėse, t. y. iškrenta prieš uždarumos priebalsį ėjęs nosinis balsingasis, o šiaurės albanų tarmėse šiems junginiams būdinga susiliejami realizacija, nosinis rezonansas yra stiprus ir paveikia uždarumos priebalsio tarimą, junginio tarimas primena nosinę geminatą (pvz., b. k. [mbret] < lot. *imperator*, gegų [m:ret], o pačiuose pietuose [bret], *kəŋga* ‚giesmė‘ — gegų [kāŋ:a]). Toliau ši grupė dar labiau supaprastėja ir pavirsta vienu nosiniu balsinguoju. Kartais kiekvienos iš

šių grupių raida vyksta kitaip (Kosovo tarmėse vykstant supaprastinimui *mb*, *nd* dažnai virsta *m*, *n*, o *ng* — *g*). Taip pat būdingi nukrypimai, liudijantys apie polinkį į monofonemiškumą.

Nepaisant daugelio tarmėse ir šnekamojoje kalboje pasitaikančių variantų ir atvejų, kai prieš uždarumos priebalsį spontaniškai įterpiamas nosinis balsingasis, albanų kalboje pasitaiko ir funkcionalių opozicijos /ND/ : /D/ pavyzdžių (*dalë* ‚išėjimas‘ — *ndalë* ‚poilsis‘, *besë*, *garbës* žodis, *priesaika*‘ — *mbesë* ‚anūkė‘).

Panašių reiškinių pasitaiko pietų italų tarmėse, kur iš pradžių ND junginiai virto NN geminatomis, o tuomet NT junginiai, kurių sudėtyje buvo dusliųjų priebalsių, suskardėjo (*quando* ‚kada‘ > *quannu*, *quanto* ‚kiek‘ > *quandu*).

Italų kalboje, panašiai kaip albanų kalboje, taip pat daugelio aptariamo arealo slavų kaimų kalbose, arumunų, taip pat romų kalboje prieš uždarumos priebalsius įterpiami neetimologiniai nosiniai balsingieji priebalsiai, o prieš nosinius balsinguosius — neetimologiniai uždarumos priebalsiai (pvz., pietų it. [rimbresjun], [sumportare]).

Italų kalbos tarmes ir albanų kalbą sieja dar ir tai, kad ND junginiai, kurių sudėtyje yra neskiemeninis nosinis balsingasis, gali eiti žodžio pradžioje. Ši savybė kilusi iš liaudies lotynų kalbos, kurioje trumpieji nekirčiuoti balsiai buvo redukuojami (it. tarm. [mpetrunitu] < *impadronito*, [mpamu] < *in fame*, [mbale] < *non vale*, [mbrel:u] < *ombrello*, alb. *mbret* < lot. *imperator*, *ngushtë* < lot. *angustus* ir kt.). Žodžio pradžios ND junginiai dažnai kildavo jungiant prielinksną *in* / *en* su kirčiuojamu žodžiu. Taigi kai kurie žodžiai galėjo kilti tiek su N, tiek be N pradžioje, ir tai galėjo nulemti kitų pakaitų atsiradimą (įterpiant neetimologinius nosinius balsinguosius ar uždarumos priebalsius, pvz., [mbjatu] < *ubriaco*, arba atvirkščiai, supaprastinant ND tipo junginius). Balkanuose paplitusiose romanų kalbų tarmėse šie junginiai labai dažni, tačiau jie neprigijo žodžio pradžioje: arba čia neįvyko pilna redukcija, arba dėl skiemens struk-

tūros reikalavimų balsingasis priebalsis tapo skiemeniniu. GOŁĄB (1984) užfiksavo šio tipo arumunų tarmės žodžių, pvz., *ʳnkl'idu* < lot. *includere*, *ʳmpartu* < lot. *impartire*. Panašių rezultatų pateikia DALAMETRA (1906): *ʳmbitat*, *ʳndires*. Tik PAPAĦAGI (1963) nepažymi, kad junginys (*ndreptu*, *mpartu*) gali sudaryti skiemenį, tačiau tai nieko nesako apie jo realizaciją. Rumunų kalboje prieš ND visada eina balsis: arum. *ntreb* (pavyzdžiai paimti iš PAPAĦAGI (1963) žodyno) — rum. *întreb* ‚klausiu‘, *ngrop* — rum. *îngrop* ‚laidoju‘, *ndes* — rum. *îndes* ‚suspaudžiu‘, *mpartu* — rum. *împart* ‚dalinu‘.

Nors graikų kalboje ND junginiai paprastai eina tik tarp balsių, dėl stiprios emocinės tarimo konotacijos nosinis balsingasis gali būti įterptas ir prieš skardžiuosius uždarumos priebalsius graikų kalbos žodžių pradžioje, pvz., *bes epitelus!* ‚na gi, įeik‘ [mbes epitelus], *disu ipa!* ‚na gi, apsirenk‘ [ndisu ipa].

Be graikų kalbos, šiaurės albanų ir pietų italų tarmių, po nosinio balsingojo priebalsio einantis uždarumos priebalsis skardinamas romų kalboje ir arumunų tarmėje. Arumunų tarmėje tai nėra visuotinis reiškiny, yra užrašyta įvairių tarminių variantų — su skardžiuoju ar dusliuoju uždarumos priebalsiu po nosinio balsingojo, taip pat su nosiniu balsinguoju ar be balsingojo priebalsio prieš uždarumos priebalsį, pvz., [amintu] / [amindu], [aprintu] / [aprintu], [munte] / [mundi], [dilikat] / [ndilikat], [burire] / [mburire] ir kt.

Graikų ir albanų kalbų įtaką atspindi pavieniai slavų tarmių pavyzdžiai su neetimologiniais N ar D ir reguliarūs procesai. Tarp šių tarmių pirmiausia minėtina dalis Egėjaus Makedonijos makedonų tarmių, sutelktų į vakarus nuo Kastorijos miesto ir į rytus nuo Salonikų, keliuose Vardaro Makedonijos kaimuose ir Albanijoje aplink Pogradeco miestą. Šiose tarmėse kai kuriose pozicijose išliko nosiniai garsai, kilę iš slavų prokalbės nosinių balsių²⁶, pvz., [dam-

²⁶ Pietų slavų kalbose slavų prokalbės nosiniai balsiai visose pozicijose supaprastėjo pavirsdami grynais burniniais balsiais.

bi / d̥ambi], b. k. [dabi] ‚ažuolai‘, [pajaŋk] ‚voras‘, [gołamp] ‚balandis‘, [gr̥andi] ‚krūtys‘, [b̥anda] ‚(jie, jos) bus‘. Nosinio garso pozicija aiškintina dvejopai: tai būtų, viena vertus, nosinio balsio virtimo vidurinės eilės balsiu etapas, kažkas panašaus į nosinį šva (tai būtų slavų kalbose vykęs procesas), kita vertus, nosinis garsas išlieka tik prieš uždarumos priebalsius, be abejo, dėl graikų kalbos įtakos. Šio regiono retose tarmėse, kuriose išliko senųjų jerų²⁷ centruotas pobūdis, pasitaiko atvejų, kai po stipriųjų jerų eina neetimologiniai balsingieji priebalsiai (dėl šio reiškinių t. p. žr. 5.4 skyrių). Kita pozicija, kurioje vartojami neetimologiniai nosiniai balsingieji — tai pozicija tarp neetimologinio balsio (anksčiau skambėjusio panašiai kaip šva) ir skardžiojo uždarumos priebalsio, pvz., [m̥g̥la] > [m̥əg̥la] > [m̥əŋg̥la / maŋg̥la] ‚migla‘ (išsamiau apie tai žr. 5.4 skyrių).

Nosinis garsas geriau išlaikomas tose tarmėse, kuriose pastebimas šiaurės graikų tarmėms būdingas reiškiny, vadinamasis „buferinis priebalsis“ — tarp pučiamojo ir balsingojo, balsingojo ir pučiamojo ar tarp dviejų balsingųjų priebalsių įterpiamas neetimologinis tranksusis uždarumos priebalsis, pvz., [xamomilo] > [xamomlu] > [xamomblu] ‚ramunė‘, [pukamiso] > [pkamsu] > [pkampusu] ‚marškiniai‘ (panašiai kaip sl. *struga*, *ždrebe*, pietų it. [zɖregolatu] < *sregolato*, [pentsa] < *pensa* ir kt., išsamiau apie šį reiškinį žr. NEWTON 1972). Albanų tarmėse toks įterpiamas priebalsis suskaido [ml] ir [mr] junginius (plg. [dimbri], [embri], [numbri], [z̥əmbra] — b. k. *dimri* ‚žiema‘, *emri* ‚vardas‘, *numri* ‚numeris‘, *z̥əmra* ‚širdis‘ ir kt.). Tas pats reiškinys pastebėtas Albanijos teritorijoje esančiuose makedonų kaimuose (pvz., *mleko* > [mbleko] ‚pienas‘, *umri* > [umbri] ‚jis,

²⁷ Kalbama apie smarkiai centruoto tarimo slavų prokalbės „supertrumpuosius“ vidurinius balsius (гласные неполного образования), kilusius iš indoeuropiečių prokalbės aukštutinio pakilimo trumpųjų balsių. Ide. *i virto priešakinės eilės (aukštesniu) jeru ъ, o ide. *u — užpakalinės eilės (žemesniu) ъ. Tolesnė šių balsių raida slavų kalbose vyko skirtingai.

ji) miré, *mbramor* ‚marmuras‘, *mbravja* ‚skruzdėlė‘ ir t. t.), o Graikijos teritorijoje, ypač Salonikų apylinkėse esančiuose slavų kaimuose, trunkusis uždarumos priebalsis mažiau ar daugiau reguliariai įterpiamas tarp nosinio balsingojo, kilusio suskaidžius nosinį balsį, ir pučiamojo priebalsio, šitaip praplėsdamas šiose tarmėse iš slavų prokalbės nosinių balsių kilusio nazališkumo išsaugojimo sritį, pvz., *męso > [menso] > [mentso] > [mentsu].

Matyti, kad su ND tipo junginiais susijusios problemos sudaro gana heterogeninių reiškinių kompleksą. Dalis minėtų reiškinių yra visiems žinoma, jų pasitaiko daugelio kalbų istorijoje, tačiau niekur kitur Europoje su ND tipo junginiais susiję procesai nėra tokie kondensuoti, o ND junginiai nepasižymi tokiu dažnumu. Tarp šių reiškinių esama ir originalių. Juos visus sieja skirtingais istoriniais etapais skirtingai pasireiškiantis polinkis į skardžiųjų uždarumos priebalsių ir ND junginių funkcinį ekvivalentiškumą. Ši graikų kalbos požymį pavyko perkelti į kitas kalbas dėl nepaprastai didelio šių junginių dažnumo ir tam tikrų pasirinkimo galimybių, nulemtų visų pirma nekirčiuotų trumpųjų balsių redukcijos. Tačiau ND junginių monofonemiškumas tėra tendencija, nes jei vietoj D vartojama ND, tai ir atvirkščiai. Šie variantai galimi tarmėse, ir tik bendrinės kalbos formoms galioja šiokia tokia tvarka. Tačiau daugiakalbiuose regionuose situacija sunkiai leidžiasi stabilizuojama, nes kiekvienoje tarmėje ji vyksta skirtingai, taigi variantiškumas vėl ir vėl atsinaujina.

Svarstydami tokio variantiškumo priežastis, mokslininkai bando aiškinti tai substratu. Manoma, kad trakų kalboje būta *mb* / *b* / *m* tipo variantų (jei kalbama apie tas pačias morfemas, nes išlikusių rašytinių paminklų turinys iki šiol nėra aiškus). Nepaprastai įdomūs yra šio pobūdžio indoeuropiečių variantai, plg., pvz., lot. *ambō*, gr. *ámp̄hō* šalia liet. *abū*, slavų *oba*.

Reziumuojant pasakytina, kad šį požymį, vadintą „ND / NT junginių savitu funkcionavimu“, sudaro

– uždarnos priebalsių suskardėjimas pozicijoje po nosinių balsingųjų (graikų, šiaurės albanų, pietų italų, romų, iš dalies arumunų kalbose ir / ar tarmėse);

– šio požymio nulemtas polinkis į ND junginių ir skardžiųjų uždarnos priebalsių funkcinių ekvivalentiškumą (dimotikoje ir pietų graikų tarmėse, pakraščio pietų albanų tarmėse);

– kitas poveikio rezultatas — Balkanų kalbų tarmėse ir kai kuriose Balkanų kalbose šnekamosios kalbos lygmeniu realizuojami NT~ND, ND~D, ND~N tipo variantai, kai arba redukuojami etimologiniai elementai, arba įterpiamas neetimologinis N ar D;

– tolesnis anksčiau išvardytų reiškinių nulemtas rezultatas — labai sklandus ND junginių realizavimas, dėl kurio uždarnos priebalsis supanašėja su balsinguoju ir atsiranda nosinė geminata (pietų italų tarmėse) arba pailgėja nosinio balsingojo artikuliacija (šiaurės albanų tarmėse), o vėliau junginys supaprastinamas ir virsta vienu nosiniu priebalsiu (šiaurės albanų tarmėse) arba net vienu nenosiniu uždarnos priebalsiu (šiaurės graikų ir pakraščio pietų albanų tarmėse);

– nekirčiuotų trumpųjų balsių redukcija pietų lotynų tarmėse, dėl kurios padidėjo ND / NT junginių dažnumas pietų italų, arumunų ir albanų tarmėse;

– anksčiau išvardytų reiškinių nulemta ND (NT) junginių vartoseną žodžio pradžioje (albanų, pietų italų, emociškai nuspalvintoje graikų šnekamojoje kalboje, arumunų kalboje, nors pastarojoje šioje pozicijoje tikriausiai vartojami nosinių balsingųjų priebalsių skieimeniniai variantai);

– pagaliau visų minėtų reiškinių nulemtas santykinai didelis ND (NT) junginių dažnumas, ypač albanų kalboje.

Ypatingai pabrėžtina, kad šis požymis savo paplitimu neperžengia išskirto Balkanų kalbų fonetinės sąjungos centrinio arealo rytinės ribos: išskyrus pavienius pavyzdžius, jis nebūdingas bulgarų kalbai, nors pasireiškia Egėjaus Makedonijos tarmėse, taip pat jis

nėra būdingas rumunų kalbai, nors italų ir arumunų tarmėse jis pasireiškia.

Rumunų kalboje dėl nekirčiuotų balsių redukcijos balsis paprastai neišnykdavo visai, o kitose Balkanų kalbose iš dalies dėl šios priežasties žodžio pradžioje pasirodydavo ND junginiai. Visiškai redukuotos buvo tik proklitiškai vartojamų įvardžių formos: *îl trînteşte* [ltrinteşte] ‚(ap)verčia jį‘, *îmi spune* [mspune] ‚sako man‘.

Kiek kitaip atrodo šio požymio paplitimo vakarinė riba, kurią sunku nustatyti, nes stokojama atitinkamų iberų tarmių aprašymų. Ispanų kalbos fonetikos istorinėje raidoje pasireiškė dalis italų tarmėms būdingų požymių, nors gal ne taip intensyviai, ypač plg. uždarumos priebalsio išsraudimą tarp nosinio ir sklandžiojo priebalsių (prieš tai įvykus balsio redukcjai), pvz., *humerum* > (*h*)*ombro*, *feminam* > *hembra*, *tremulare* > *tremblar*, *ingenerare* > *engendrar*. Balsių redukcijos atvejų būta ir ispanų kalboje, tačiau jų pasitaikydavo žymiai rečiau nei italų tarmėse, dėl redukcijų taip pat kilo dalis ND tipo junginių, pvz., *manicam* > *manga* ‚rankovė‘, *limitare* > *lindar* ‚ribotis‘, *semitam* > *senda* ‚takas‘, *vindicare* > *vengar* ‚atkeršyti‘, *bonitatem* > *bondad* ‚gerumas‘ ir kt. Tačiau ispanų kalboje NT junginiai nesuskardėdavo, pateiktuose pavyzdžiuose uždarumos priebalsis yra skardusis dėl tarpbalsinėje pozicijoje prieš balsio redukciją įvykusios lenicijos. Ispanų kalbos raidoje taip pat aptinkama paralelių su pietų italų tarmėmis, dalis jų aiškintina tuo, kad lotynizuojant Ispaniją prisidėjo ir oskų-umbrų elementas. Šitaip aiškintinas, pvz., pokytis *mb* > *mm* > *m* rytinėje ir centrinėje Ispanijos dalyje (plg. MENÉNDEZ PIDAL 1960). Tačiau iš esmės šių reiškinių ispanų kalboje mažiau nei italų ar albanų kalbose, visų pirma nėra žodžio pradžios ND / NT tipo junginių, o nekirčiuotų balsių redukcijos atvejų čia taip pat pasitaiko, bet žymiai rečiau²⁸.

²⁸ Ispanų tarmėse esu girdėjusi ND žodžio pradžioje, tačiau nei specialistai, nei mokslinė literatūra to nepatvirtina.

Reziumuojant galima teigti, kad šis esminis Balkanų kalbų sąjungos centrinio arealo fonetinis požymis yra paplitęs visai kitaip nei visi Balkanų kalbų sąjungos morfosintaksiniai požymiai ir taip pat nesutampa su ankstesnio nosinio *šva* paplitimu. Šio požymio arealas sutelktas tarp graikų kalbos D~ND ekvivalentiškumo ir lotyniškosios (italų ir albanų) balsių (ypač žodžio pradžios balsių) redukcijos paplitimo plotų.

Taip pat akivaizdu, kad graikų kalbos įtaka Balkanų kalbų sąjungai buvo silpnesnė, o fonetinis poveikis pasireiškė kitokia geografine kryptimi ir buvo ribojamas teritorijos. Pačiai graikų kalbai visas Balkanų kalbų sąjungos požymių kompleksas dar nėra būdingas, o dėl graikų kalbos fonetikos pasakytina, kad ji priklauso dviem tipologiškai skirtingiems arealams.

6. KALBŲ TIPAI IR SĄJUNGOS: SLAVŲ KALBŲ FONETIKA

Kai kurie tyrėjai nemato esminio skirtumo tarp lingvistinės geografijos ir kalbų tipologijos. Pastaruoju metu ypač suaktyvėjo diskusija apie tai, ar šie analizės būdai laikytini skirtingais metodais, ar traktuotini kaip vienas kalbų aprašymo ir klasifikavimo būdas, geografinę analizę laikant tipologinės klasifikacijos rūšimi. Atliekant geografinę analizę prisideda papildomas apibrėžties elementas, susijęs su bendra uždara teritorija, kurioje pasireiškia struktūriniai panašumai, ir pagal tai galima (bet nebūtina) išvelgti teorinį skirtumą tarp tipologinės ir geografinės klasifikacijų. Kartais išties sunku vienareikšmiškai nustatyti, ar tam tikri kalbų požymiai laikytini kalbų sąjungos požymiais, ar paprastais tipologiniais panašumais, juolab kad šie momentai istoriškai kinta, koks nors reiškinys, postuluojamas remiantis kalbų sąjungos viduje anksčiau įvykusia kalbų konvergencija, dėl istorinių ar teritorinių pakitimų įgyja kitokią pobūdį. Netgi kai kurie kalbų šeimoms būdingi reiškiniai, traktuojami kai genetiškai nulemti, gali būti (ir dažnai būna) kilę dėl išorinio veiksnio poveikio. Nepaisant teorinių svarstymų rezultatų, kalbų sąjungų arealai yra tirtini: juose vykstantys reiškiniai leidžia geriau perprasti kalbinių procesų mechanizmus. Balkanų kalbų sąjungos teritorija vis dar yra poligonas, kuriame galima gyvai stebėti kalbų raidą. Lingvistinė geografija — tai nepaprastai svarbi kalbotyros sritis, nes dauguma kalbinių pokyčių (o gal ir visi) įvyksta dėl kalbų konvergencijos. Dažnai net tie reiškiniai, kurie šiuo metu traktuojami kaip inherentinės kalbos raidos tendencijos, yra sukelti išorinių veiksnių.

Šią situaciją iliustruojantis pavyzdys — slavų kalbų pasaulis, kurio raida liudija praecityje buvus įvairių sąjungų tipo susivieniji-

mų: baltų–slavų, altajiečių–slavų, Balkanų, Europos (jei galima kalbėti apie tokią sąjungą ar tokį sąjungų ciklą).

Šiuo metu slavų kalbos užima didelę, bet kompaktinę teritoriją. Nors ją perskiria germanų–vengrų–rumunų ruožas, tačiau jis nenutraukia šio arealo struktūrinio tęstinumo. Žymiai svarbesnę negu šis svetimų kalbų barjeras ribą šiandien sudaro Karpatai, bent jau kalbant apie šiuolaikinės fonetikos vaizdą. Kalbiniais požymiais paremtas slavų kalbų arealas tipologiniu požiūriu yra ganėtinai nevienalytis, tačiau tarp atskirų tipų nesama staigių perėjimų, jie visi laipsniški. Šie tipologiniai slavų kalbų skirtumai tikriausiai nulemti įvairių kalbų kontekstų, į kuriuos slavų kalbos pateko dėl staigios teritorinės sklaidos. Slavų kalbos šiandien teikia gana palankią galimybę stebėti kalbų šeimos raidos pokyčius, kalbų sąjungų viduje vykstančią konvergenciją ir tipologinę diferenciaciją.

Tradicinis slavų kalbų suskirstymas į vakarų (lenkų, čekų, slovakų, lužicų (sorbų), kašubų), rytų (slavų, ukrainų, baltarusių), ir pietų slavų (slovėnų, kroatų, bosnių, serbų, bulgarų, makedonų) kalbas jau nesutampa su skirtumais, galinčiais sudaryti šiuolaikinės fonetinės tipologinės (ir net geografinės) charakteristikos pagrindą. Dar daugiau, dabartinis suskirstymas pagal gramatinius požymius neatitinka slavų kalbų fonetinio vaizdo. Pagrindinis morfosintaksinis slavų kalbų arealo suskirstymas paremtas Balkanų kalbų ir likusių slavų kalbų gramatinės struktūros supriešinimu. Balkaniškoji struktūra būdinga makedonų, bulgarų kalbų, kai kurių serbų tarmių gramatikai, taip pat skirtingu laipsniu pasireiškia likusioje serbų ir kroatų kalbų teritorijoje. Jos esmę sudaro laipsniškas vardažodžių fleksijos išnykimas, apibrėžtumo kategorijos (ar veikiau temos) požymių išplėtojimas, laikų ir nuosakų sistemos išsaugojimas ir išplėtojimas. Šiandien yra žinoma, iš kur kilo ši struktūra — ji atsirado dėl Balkanų kalbų sąjungos viduje vykusios konvergencijos ir susivienijimo su kitomis, dažniausiai indoeuropiečių, kalbomis. Tai iš esmės yra europeizacijos procesas, lyg ir

sugrįžimas į šeimą, nuo kurios slavų kalbos tikriausiai buvo nutolusios dėl kitos, anksčiau sudarytos, sąjungos. Taigi yra žinoma, kaip išnyko fleksija, kodėl balkanų slavų kalbos išlaikė turtingą laikų sistemą, tačiau nėra žinoma, kodėl kitos slavų kalbos išsaugojo fleksiją, o jų laikų sistema taip drastiškai supaprastėjo. Tai tikriausiai aiškintina didesniu nei pietų slavų kalbose veiksmo požymių funkcinio apkrovimu. Veikslo kategorija balkanų kalbose mažiau gyvybinga, galbūt todėl, kad šios kalbos yra labiausiai nutolusios nuo minėtos inovacijos centro — baltų ir slavų kalbų sandūros. Šiuos klausimus reikėtų analizuoti gretinamuoju būdu, stebint tų kategorijų funkcionavimą pereinamosiose dvikalbėse teritorijose.

Fonetiniu požiūriu aiškia tipologinę ribą šiandien sudaro Karpatai, viena vertus, atskirdami čekų ir slovakų vakarų slavų kalbų pogrupį nuo vakarų slavų kalbų ir jungdami jį prie pietų slavų kalbų arealo, kita vertus — ši riba yra neaiški Bulgarijos teritorijoje, kuri fonetiniu požiūriu aiškiai suskyla į dvi dalis. Tačiau pabrėžtina, kad perėjimas tarp šiaurės ir pietų yra laipsniškas, o tarp pietų slavų kalbų išvis negalima aiškiai nubrėžti ribų, jos pastebimos pasitelkus kalbinių ir tautinių centrų kalbos formas. Šis fonetinis suskirstymas į šiaurę ir pietus taip pat tapatinamas su suskirstymu į daugeliu požiūrių archajišką kalbinį arealą ir inovacijų arealą, artimą europinei fonetikai, nors, kaip minėta, fonetinis vaizdas nesutampa su gramatiniu. „Europinė“ fonetika apima žymiai platesnę teritoriją nei „europinė“ gramatika.

Atrodytų, kad skirtumų tarp šiaurės (o iš esmės — šiaurės rytų) slavų kalbų arealo ir pietinio arealo pagrindą sudaro palatalinių priebalsių gausa — išplėtotą priebalsių minkštumo koreliacija, asimiliacinis ir / ar fonologinis minkštumas, žodžiu, materialus palatalinių priebalsių buvimas šiaurės slavų kalbose, didelė garsų realizavimo priklausomybė nuo palatalinio konteksto ir jos nebuvimas žemiau Karpatų esančioje teritorijoje.

Pirmoji mums geriau žinoma slavų kalbinė bendruomenė yra baltų ir slavų susivienijimas. Šiandien negalima atsakyti į klausimą, ar tai buvo baltų-slavų kalbų šeima, ar baltų–slavų kalbų sąjunga. Jei tai buvo kalbų sąjunga, nėra žinoma, kuris kalbinis elementas buvo pagrindinis donoras. Taip pat galima manyti, kad ir baltai, ir slavai patyrė kitokio nei indoeuropiečių kalbinio elemento poveikį. Bet kuriuo atveju iš šio laikotarpio (kuris, beje, datuojamas tik apytiksliai) kildinami daugumai indoeuropiečių kalbų svetimi elementai, laikytini bendromis inovacijomis: kirčio politoniškumas, pīde. *o ir *a susilieėjimas, nosinių balsių atsiradimas, sudėtinga būdvardžio kaityba ir kt.

6.1. Slavų kalbų palatališkumas

Kitas aljansas — tai slavų ir altajiečių susivienijimas. Šiandien vargu ar atsirastų abejojančių tuo, kad tokia kalbų sąjunga išties egzistavo. Apie slavų atėjimą į Balkanus aiškiai liudija slavų ir kurios nors tiurkų-totorių tautos (avarų ar hunų) grobikiški antpuoliai, kurie baigėsi tuo, kad galų gale slavai įsikūrė Balkanuose (plg., pvz. PRITSAK 1984).

Taip pat jau esama įtikinamų hipotezių net apie slaviškų tikrinių vardų ir paties pavadinimo „slavai“ altajiečių kilmę (plg. PARZYMIES 2006), o slavų prokalbėje esama skolinių iš altajiečių (plg., pvz., STACHOWSKI 2005). Fonetikos srityje išvelgtas nepaneigiamas ryšys tarp postuluojamo vad. slavų prokalbės sinharmonizmo ir balsių harmonijos. Manoma, kad sinharmonizmas susiformavo dėl balsių harmonijos įtakos (plg., pvz., GALTON 1989, 1997). Balsių harmonijos esmę sudaro tai, kad kiekvienas gramatinis formantas turi dvi formas — palatalinę ir nepalatalinę: jei kamienas baigiasi kietuoju priebalsiu, pasirenkama užpakalinės eilės balsiu prasidedanti priesaga, o jei kamienas baigiasi minkštuoju priebalsiu, priesaga prasi-

deda priešakinės eilės balsiu. Sinharmonizmo esmė buvo ta pati: požymis [+/-palatališkumas] buvo būdingas visam skiemeniui, o ne jo sudėtiniam elementams atskirai, šios opozicijos požiūriu skiemenys buvo vienalyčiai. Lemiamą buvo priebalsio fonetinė vertė. Kitaip negalima būtų paaiškinti daugelio senosios slavų kalbos balsius tęsiančių garsų, ypač kaityboje. Tikriausiai iš šios sąjungos laikotarpio kilęs visų priebalsių suminkštėjimas pozicijoje prieš priešakinės eilės balsius. Taip atsirado įvairių palatalinių garsų, kurių dalis vėliau patyrė fonologizavimą. Tarp šių suminkštėjimo atvejų taip pat esama Europos kalbose labiau paplitusių liežuvio užpakalinių priebalsių suminkštėjimų (tai vadinamosios trys, o kai kuriose tarmėse net keturios palatalizacijos) ir jotacijų (jų būta dviejų, o kai kuriose tarmėse — trijų). Atėję į Balkanus slavai pateko į kitą, jiems svetimą daugiakalbę aplinką. Dėl šios priežasties asimiliacinis palatališkumas susilpnėjo ir netrukus visai išnyko. Išliko tik tie suminkštėjimo atvejai, dėl kurių buvo smarkiai pakito priebalsių tembras — tai palatalizacijos ir jotacijos pasekmės. O štai šiaurėje palatališkumas išliko ir tam tikru laikotarpiu net sustiprėjo, iš čia kilo minkštieji triukšmingieji dantiniai priebalsiai. Galutinis rezultatas yra tas, kad į šiaurę nuo Karpatų paplitusios kalbos turi arba fonemos, arba kombinacinio varianto rango palatalinius priebalsius, bet į pietus nuo Karpatų palatalinių fonemų pasitaiko nedaug, o asimiliacinio minkštumo atvejų nėra. Šiandien pagal tai slavų kalbos skirstomos tipologiškai ir priskiriamos skirtingiems fonetiškai vienalyčiams geografiniams arealams. Šiaurės slavų kalbos skirtingu laipsniu priklauso ROMANO JAKOBSONO (1962) postuluotai eurazijinei fonetinei sąjungai, kurios pagrindinius požymius sudaro palatalinių priebalsių gausa ir kirčio politoniškumo nebuvimas. Į pietus nuo Karpatų paplitusios kalbos apribojo palatalinių priebalsių dalyvavimą fonetinėje sistemoje, supanašėdamos su dauguma Europos kalbų.

Aiškus to rodiklis yra palatalinių priebalsių procentinis dažnumas tekstuose: kraštutiniai atvejai nustatyti, viena vertus, rusų kal-

boje, kur šis rodiklis viršija 30%, kita vertus — pietų slavų kalbose, kur jis siekia apie 10% (dėl tikslesnių rezultatų žr. SAWICKA, GRZYBOWSKI 1999).

Asimiliacinis minkštumas suvoktinas kaip ypatingas jautrumas balsių realizacijos kontekstui. Taigi šiandien slavų kalbas galima suskirstyti į tokias, kurių tarimas yra sklandus, gretimoje pozicijoje esančių garsų realizacijos persidengia, atsiranda vadinamieji transientai, kalboje tai pasireiškia supanašėjimu (tarp jų ypač dažna palatalizacija) ir neutralizacijų gausa. Toks realizavimo tipas skatina kai kurių kitų fonetinių požymių atsiradimą ar išlikimą, o tikslī realizacija — priešingų požymių atsiradimą. Taigi tipologiškai priešingiems slavų kalbų ašigaliams būdingas ne tik palatališkumas, bet ir daugelis jį lydinčių požymių.

Kalbos, kurioms būdingas akomodacinis tarimas (šiaurės slavų kalbos), be didesnio palatalinių fonemų skaičiaus ir daugelio priebalsių palatalinių alofonų, išlaikė ir balsį *y*, priebalsių junginiai jose ilgesni ir sudėtingesni, dalis jų pasižymi kirčio nulemtu balsių alofoniškumu (vadinamąja redukcija arba akavimu — balsio *o* tarimu kaip *a* nekirčiuotoje pozicijoje). O kalbos, kurioms būdingas tikslus, preciziškas tarimas, turi mažiau palatalinių fonemų, jose nepasitaiko pozicinio minkštumo atvejų, priebalsių junginių struktūra paprastesnė, dalis jų (nebalkanų kalbos) išsaugojo kiekybinę balsių opoziciją, o pietvakarių slavų kalbose išliko ir kirčio politoniškumas. Kraštutiniu atveju (serbų kalboje) net nėra *sandhi* reiškinių.

Nepaisant tokios diferenciacijos ir bipoliariškumo, slavų kalbų arealas vis dar sudaro kompaktinę visumą, nes jis sudaro visumą geografijos prasme, o nurodytas fonetinės charakteristikos laipsnis gali įvairuoti — perėjimas nuo vieno tipo prie kito yra laipsniškas (šio vaizdo nekeičia bavarų–vengrų–rumunų kalbų ruožas). Nykstantis požymis yra akomodacija, dėl šios priežasties apribojamas ir palatališkumo vaidmuo fonetikoje. Šį procesą galima pavadinti „europeizacija“. Jis pasireiškia fonologizuojant *y* (ankstesniame etape

šis balsis buvo fonemos /i/ kombinatorinis variantas, vartojamas pozicijoje po kietųjų priebalsių), išnykstant kombinatorinio suminkštėjimo atvejams prieš palatalinius garsus (prieš /e/, net prieš /i/ ir prieš minkštuosius priebalsius), kietinant, skaidant minkštuosius priebalsius ar defonologizuojant minkštųjų priebalsių fonemas, paprastinant skiemenų struktūrą (plg. toliau).

Šiandien aiškesnę ribą sudaro Karpatai: nors čekų ir slovakų kalbos pagal daugumą ankstesnių fonetinių procesų priskirtini vakarų slavų kalbų grupei, šiandien fonetiniu požiūriu šios kalbos vienareikšmiškai laikytinos pietų slavų kalbomis. Pereinamąja, iš esmės liekančia už šio skirstymo ribų, mišriąja laikytina bulgarų kalba. Bulgarų kalbos areale baigiasi Karpatai — jų pietinę ribą (tipologine prasme) sudaro Balkanų kalnynas, dalinantis šalį į rytinę ir vakarinę dalis. Bulgarų kalba neturi būdingiausių pietinių požymių — politoniškumo ir ilgųjų balsių, bet jai būdingi tipiniai šiaurės rytų ašigalio požymiai: balsių redukcija ir palatalinių priebalsių gausa, tačiau ji taip pat pasižymi visiškai kitokia priebalsių palatališkumo struktūra (ir iš dalies kitokia jo kilme) nei šiaurės slavų kalbos. Kita vertus, bulgarų kalbos skiemens struktūra yra tokia pati kaip kitų pietų slavų kalbų. Bulgarų kalboje nėra balsio [y], tačiau ji išlaikė kitą vidurinį balsį — [ə] (ѣ). Dabartinėje bulgarų kalboje visi kietieji priebalsiai turi minkštuosius atitikmenis (pasak bulgarų kalbos gramatikų, jie yra fonemos rango), tačiau šie priebalsiai pasižymi ypatinga distribucija — jie eina tik prieš užpakalinės eilės balsius. Skirtingai nuo kitų į pietus nuo Karpatų paplitusių kalbų, bulgarų kalboje priebalsiai lengvai minkštinami pozicijoje prieš /i/ ir /e/, nors pagal normą jų minkštumo laipsnis neleidžia jų tapatinti su minkštųjų priebalsių fonemomis. Tačiau rytų bulgarų tarmėse šis minkštinimas yra ryškus, dėl to keičiasi morfemų distribuciniai santykiai ir fonologinė reprezentacija. Tai gi bulgarų kalba šiandien artimesnė šiaurės rytų slavų kalboms nei kitoms pietų slavų kalboms. Tačiau bulgarų kalbai labiausiai gimi-

niška kalba — makedonų, kurioje taip pat nėra ilgųjų balsių ir toninio žodžio kirčio, — klasifikuojant jau vienareikšmiškai priskiriama pietų slavų kalboms (išsamiau žr. SAWICKA 2001, SAWICKA, GRZYBOWSKI 1999). Praeityje bulgarų-makedonų arealas tikriausiai buvo kitokiame kalbiniame kontekste (protoalbanų ir protorumunų substrato, vėliau stipresnės graikų kalbos įtakos) nei likusios pietų slavų kalbos, tai įrodo ne tik bulgarų ir makedonų kalbų balkanizacija, bet ir tam tikri skirtumai, tarp jų fonetiniai.

Be aiškaus bipoliariškumo, slavų kalbų arealo fonetiniame žemėlapyje pagal koki nors dėl vienokią ar kitokią fonetinę charakteristiką nulemiančio geografinio konteksto įtakos išsaugotą ar išplėtotą fonetinių požymių galima išskirti mažesnius vienalyčius arealus.

6.2. Konsonantiškumas

Fonetinės tipologijos pirmame plane atsiduria kalbų skirstymas į vokales ir konsonantines. Šiuo požiūriu visos Europos kalbos tikriausiai laikytinos vidutiniškai konsonantinėmis kalbomis ir kalbomis, turinčiomis vidutinio dydžio fonologines sistemas — kiekvienoje iš jų fonemų skaičius yra didesnis nei 20 ir mažesnis nei 40.

Pagal visus kiekybinio klasifikavimo kriterijus — ir tuos, kurių pagrindą sudaro balsinių ir priebalsinių fonemų santykis sistemoje, ir tuos, kurie paremti priebalsių ir balsių dažnumu tekste, — slavų kalbos reprezentuoja konsonantinę tipą ta prasme, kad priebalsių segmentų jose yra daugiau nei balsių (plg. JAKOBSON 1931b, ISSA-TSCHENKO 1939, STANKIEWICZ 1958, MILEWSKI 1962, ANDERSEN 1978, MAJEWICZ 1989, SAWICKA 2001). Tačiau šitaip apibrėžto tipo viduje galima išskirti mažiau konsonantinę tipą (toliau vadinamą vokaliniu) ir labiau konsonantinę tipą (toliau vadinamą konsonantiniu).

Fonemų sistemos kiekybiniais santykiais paremtos klasifikacijos atveju tarus, kad fonemų sistemos santykis, kai balsių skaičius vir-

šija trečdali visų fonemų skaičiaus, būdingas vokalinėms kalboms, dalis slavų kalbų laikytina vokalinėmis. Galima kalbėti apie aiškiai išsiskiriantį slavų kalbų arealo bipoliariškumą. Tai susiję su vokalinio tipo balsių opozicija *ilgasis vs. trumpasis* ir konsonantinio tipo išplėtotą palatališkumo koreliacija. Slavų kalbų balsinių fonemų skaičius svyruoja tarp 5 (makedonų k.) ir 15 (slovakų k.). Rusų, ukrainų, baltarusių, lenkų ir bulgarų kalbos turi 5 ar 6 (priklausomai nuo to, kaip fonologiškai interpretuojamas vidurinis balsis) balsines fonemas. Lužicų kalbose yra 8 balsiai (prisideda aukštutinio pakilimo vidurinės eilės balsiai), slovėnų kalba turi 13 balsių, o likusios kalbos — 10 ar 11. Skirtumai kyla dėl ilgųjų balsių fonemų buvimo / nebuvimo, vidurinio balsio buvimo / nebuvimo, vidurinių balsių diferenciacijos (slovėnų ir lužicų kalbose jie yra dviejų pakilimo laipsnių) ir dėl tam tikrų dvibalsių priskyrimo fonemų inventoriui (tai ypač pasakytina apie slovakų kalbą, o, pasak kai kurių šaltinių, pvz., BROZOVIĆ 1968, net ir apie kroatų kalbą). Priebalsių inventorių kiekybiniai skirtumai susiję ne tik su daugelio minkštųjų trankiųjų priebalsiu buvimu / nebuvimu, bet ir su jų fonologine kokybe, išskyrus tuos atvejus, kai palataliniai priebalsiai interpretuojami kaip /Cj/ junginiai; labiausiai prieštaringas yra minkštųjų lūpinių ir palatalinių gomurinių priebalsių fonologinis interpretavimas. Visos slavų kalbos turi minkštuosius balsinguosius priebalsius — jų paprastai būna 2 arba 3 (šoninis, nosinis ir jotas, rečiau — minkštasis vibrantas). Ribota palatališkumo koreliacija pasižyminčios kalbos, be minėtų priebalsių, turi dar po du minkštuosius trankiuosius priebalsius (priešakinius uždarumos priebalsius arba afrikatas) — taip yra slovakų, serbų, kroatų, makedonų ir čekų kalbose. Tik slovėnų kalboje visai nėra minkštųjų trankiųjų priebalsių. Likusios kalbos taip pat turi liežuvio priešakinius minkštuosius pučiamuosius priebalsius ir šalutinės artikuliacijos minkštąsias fonemas (lūpinius ir palatalinius gomurinius priebalsius).

Taigi aiškų vokalinį tipą reprezentuojančiai klasei priskiriamos serbų, kroatų, slovėnų, čekų ir slovakų kalbos. Kitos kalbos sudaro vadinamąjį konsonantinį tipą. Nors lužicų (sorbų) kalbose dėl vidurinės eilės balsių dviejų pakilimo laipsnių fonologinės diferenciacijos yra daugiau balsinių fonemų, jos taip pat turi išplėtotas priebalsių sistemas (nors lužicų žemaičių kalboje išlikusi alveolinių ir palatalinių trankiųjų priebalsių opozicija pamažu išnyksta). Pavyzdžiui, santykis /V/ : /C/ serbų kalboje yra 1 : 2, čekų kalboje — 1 : 2,5, slovakų kalboje — net 3 : 4 (jei skaičiuojamas /æ/ ir įvairūs dvibalsiai), o, pavyzdžiui, „konsonantinėse“ lenkų ir makedonų kalbose šis santykis yra 1 : 5, rusų ir bulgarų kalbose — 1 : 6. Konsonantinis tipas dėl progresuojančio minkštųjų lūpinių ir palatalinių gomurinių priebalsių defonologizacijos proceso daugelyje šiaurės slavų kalbų ir dėl /y/ fonologizacijos palaipsniui įgyja vis švelnesnę formą.

Tačiau dideli balsių ir priebalsių fonologinių sistemų skirtumai neturi įtakos jų dažnumui tekste. Čia skirtumai minimalūs. Tai aiškintina šių kalbų bendra kilme, nulėmusia tų pačių morfemų, pasižyminčių panašia garsine reprezentacija, paveldėjimą.

Klasifikuojant kalbas pagal balsių ir priebalsių dažnumą literatūrinuose tekstuose slavų kalbų arealo vaizdas šiek tiek pakinta. Visų pirma tarp kalbų nesama tokių ryškių skirtumų. Pagal dažnumą tekste tarp slavų kalbų galima išskirti tik šiek tiek labiau vokalinį tipą, kuriame skiemenį sudarantys elementai vartojami pakankamai dažnai. Tolesnis kalbų skirstymas į du pogrupius — labiau konsonantines kalbas ir pereinamojo tipo kalbas — jau nėra toks viena-reikšmiškas, perėjimas tarp tipų yra laipsniškas. Labiau vokalinio tipo kalbose balsių dažnumas tekstuose viršija 44% bendro garsų vienetų skaičiaus tekste²⁹. Toks didelis balsių elementų dažnumas

²⁹ Sonantai (balsingieji), kurie privalomai realizuojami kaip skiemeniniai, laikomi balsiais.

nustatytas tiriant serbų, kroatų ir makedonų prozos tekstus. Labiau konsonantinio tipo kalbose balsių dažnumas tekste sudaro mažiau nei 42,50% visų garsinių elementų. Šiam tipui priskiriamos bulgarų, slovėnų, baltarusių, lužicų, slovakų ir lenkų kalbos, pastaroji viena-reikšmiškai yra labiausiai konsonantinė kalba. Pereinamajam tipui priskirtinos ukrainų, rusų ir čekų kalbos. Šiose kalbose balsių vietų dažnumas tirtuose tekstuose svyruoja tarp 42,50% ir 44%.

3 lentelė. Slavų kalbų suskirstymas į vokalines ir konsonantines pagal priebalsių ir balsių dažnumo analizės rezultatus (ištyrus trijų A4 formato puslapių tekstą)

Klasifikacija pagal tekstų analizės rezultatus		Priebalsių skaičius tekste
Mažiau konsonantinės (vokalinės) kalbos	Serbų kalba	45,75%
	Makedonų kalba	45,60%
	Kroatų kalba	44,70%
Pereinamojo tipo kalbos	Čekų kalba	43,16%
	Rusų kalba	42,68%
	Ukrainų kalba	42,55%
Labiau konsonantinės kalbos	Lužicų (aukštaičių) kalba	42,09%
	Slovakų kalba	42,04%
	Baltarusių kalba	42,00%
	Slovėnų kalba	41,49%
	Lenkų kalba	39,03%
	Bulgarų kalba	37,33%

Nors daugumai kalbų ši klasifikacija sutampa su skirstymu pagal fonemų skaičių, visgi pabrėžtina, kad skirtumai tarp dažnumų nėra dideli, kraštutiniais atvejais neperžengia 8% ir jokių būdu nepri-lygsta skirtumams, išryškėjantiems lyginant fonemų sistemas.

Didžiausi skirtumai taikant skirtingus slavų kalbų klasifikavimo kriterijus (fonemų inventorius vs. dažnumas tekste) pastebimi slovėnų kalbos ir ypač makedonų kalbos atveju. Makedonų kalbos fonologinėje sistemoje priebalsiai sudaro aiškią daugumą. Slovėnų kalbos balsinių ir priebalsinių fonemų skaičiai yra palyginami. Abiejų kalbų įvertinimu pagal fonemų inventorių leidžia suabejoti tekstų tyrimo rezultatai. Tačiau iš principo dažnumo skirtumai taip pat nėra dideli ir sunku pagal juos formuluoti bendresnes tipologinio pobūdžio išvadas. Ryškesnis skirtumas pastebimas tik tarp kraštutinių atvejų (viena vertus, serbų ir makedonų vs. kita vertus — bulgarų ir lenkų).

Be balsių ir priebalsių vienetų dažnumo fonemų sistemose ir literatūrinuose tekstuose, reikšmingą slavų kalbų klasifikavimo kriterijų sudaro priebalsių kombinacijų skaičius ir dažnumas ir balsių junginių dažnumas. Slavų kalbos labai skiriasi balsių junginių dažnumu. Daugiausia balsių samplaikų pasitaiko kalbose, kurios anksčiau įvardytos kaip mažiausiai konsonantinės: makedonų, serbų ir kroatų.

Dar didesnis balsių junginių dažnumas pastebimas kai kuriose makedonų tarmėse (plg. VIDOESKI 1998–1999). Palyginti daug balsių kombinacijų taip pat pastebėta tirtame bulgarų kalbos tekste (pagal V : C santykį ši kalba yra labai konsonantinė). Vidutinis balsių junginių dažnumas nustatytas lenkų, rusų, čekų ir slovakų kalbų literatūrinuose tekstuose (žr. 1 pav.). Kalboms, pasižyminčioms mažiausiu balsių junginių dažnumu tekstuose, priskirtinos lužicų, ukrainų ir baltarusių kalbos. Nedaug balsių samplaikų pasitaikė ir slovėnų kalbos tekste.

Pagal nurodytus duomenis galima išskirti tris slavų kalbų grupes:

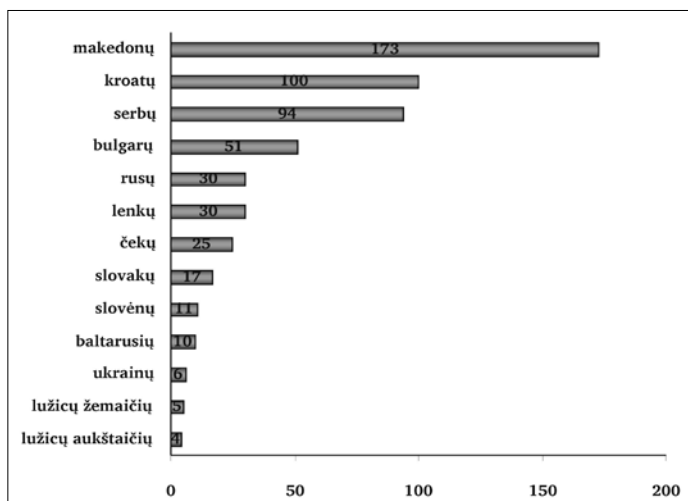
1. Balkanų grupę, pasižyminčią didžiausiu /VV/ tipo junginių dažnumu tekste. Šiai grupei priklauso makedonų, kroatų ir serbų kalbos. Bulgarų kalba laikytina pereinamuoju tipu tarp Balkanų

grupės ir „centrinės“ grupės, kurią sudaro rusų, lenkų, čekų ir slovakų kalbos³⁰.

2. Centrinę grupę, pasižyminčią vidutiniu balsių junginių dažnumu tekste. Ši grupė tarp slavų kalbų yra stambiausia, jai priklauso rusų, lenkų, čekų ir slovakų kalbos.

3. Minimalaus balsių junginių skaičiaus grupę, kuriai priklauso kalbos, išsaugojusios slavų prokalbės protezes prieš užpakalinės eilės balsius: lužicų, baltarusių ir ukrainų.

1 paveikslas. Balsių sekų skaičius trijų A4 formato puslapių apimties slavų kalbų prozos tekstuose

Slovėnų kalba sudaro pereinamąjį tipą tarp nuosaikiosios centrinės ir minimalaus /VV/ samplaikų skaičiaus grupių³¹.

³⁰ Pagal fonetinę charakteristiką slavų kalbos į balkanų ir nebalkanų kalbas skirstomos kiek kitaip nei pagal morfosintaksinius požymius. Makedonų, serbų (ir kroatų) kalbų fonetika priklauso „Balkanų centriniam“ tipui, o bulgarų kalbos fonetika — rytų slavų tipui, kuriam būdingi kardinaliai priešingi fonetiniai požymiai (žr. aukščiau).

³¹ Tai vakarų slavų arealo periferija, keliais požūriais artima lužicų kalboms (plg. du vidurinės eilės balsių pakilimo laipsnius, išsaugotą dviskaitą). Tam tikras paraleles tarp

Pagrindinį balsių junginių šaltinį slavų kalbose sudaro morfemų sandūra ir skoliniai. Balsių segmentų samplaikos iš pradžių nebuvo būdingos slavų kalbų morfemoms. Šiandien dauguma /VV/ kombinacijų taip pat pasitaiko morfemų sandūroje, dažniausiai pasireiškiančioje fonetinė junktūra³². Taip yra čekų, slovākų, lenkų, rusų, ukrainų, bulgarų ir slovėnų kalbose.

4 lentelė. Balsių junginių dažnumas savojoje ir skolintoje leksikoje slavų kalbų tekstuose (trijų A4 formato puslapių prozos analizės duomenimis)³³

	VV junginių skaičius tekste	VV junginių skaičius savojoje leksikoje	VV junginių skaičius skoliniuose
Makedonų kalba	173	152	21
Kroatų kalba	100	96	4
Serbų kalba	92	85	7
Bulgarų kalba	51	49	2
Rusų kalba	30	22	8
Lenkų kalba	30	25	5
Čekų kalba	25	22	3
Slovākų kalba	17	13	4
Slovėnų kalba	11	8	3
Baltarusių kalba	10	4	6
Ukrainų kalba	6	5	1
Lužicų kalba	4	0	4

slovėnų kalbos ir lužicų kalbų taip pat atspindi nekirčiuotų balsių redukcija šnekamojoje kalboje ir daugelyje tarmių.

³² Taip vadiname morfologines sandūras, koku nors būdu realizuojamas fonetiškai, pvz., ne visiškai sklandžiu prijungimu. Morfologines sandūras, neturinčias jokių fonetinių rodiklių (pvz., sandūras prieš priesagą arba kaitybinę galinę) laikome lygiavertėmis pozicijai morfemos viduje.

³³ Visi duomenys apie balsių junginius cituojami pagal KORYTOWSKA 2001.

5 lentelė. Balsių junginių dažnumas ties fonetine junktūra pasireiškiančia morfologine riba ir morfemos viduje slavų kalbų tekstuose (trijų A4 formato puslapių prozos analizės duomenimis)

	VV junginių skaičius tekste	VV junginių skaičius ties junktūros vertės morfologine riba	VV junginių skaičius morfemos viduje
Makedonų kalba	173	70	103
Kroatų kalba	100	38	62
Serbų kalba	94	47	47
Bulgarų kalba	51	34	17
Rusų kalba	30	22	8
Lenkų kalba	30	24	6
Čekų kalba	25	22	3
Slovakų kalba	17	13	4
Slovėnų kalba	11	9	2
Baltarusių kalba	10	4	6
Ukrainų kalba	6	5	1
Lužicų kalba	4	2	2

Gana skirtingi balsių junginių dažnumai slavų kalbose liudija, kad bent jau kai kuriose iš jų įvyko esminis pokytis — buvo akceptuoti VV junginiai morfemos viduje. Tai susiję su daugeliu istorinių pokyčių, pvz., skiemens galo pokyčiu /Vl/ → /Vo/ serbų ir kroatų kalbose, protezių išnykimu prieš pradinį priešakinės eilės balsį makedonų ir bulgarų kalbose ir tarpbalsinio joto išnykimu šiose kalbose, akivaizdžiai dėl graikų kalbos įtakos. Kai kuriose kitose kalbose senieji apribojimai išlieka, o kadangi išsaugojamos konsonantinės protezės, balsių junginiai labai reti net ir ties morfemų riba. Faktiškai paliudyta dabartinė padėtis leidžia palyginti morfemos viduje einančius balsių junginius savojoje leksikoje.

6 lentelė. Balsių junginių dažnumas savojoje leksikoje ties sandūros vertės morfologine riba ir morfemos viduje slavų kalbų tekstuose (trijų A4 formato puslapių prozos analizės duomenimis)

	VV junginių skaičius savo- joje leksikoje	VV junginių skaičius ties sandūros vertės morfologine riba	VV junginių skaičius morfe- mos viduje
Makedonų kalba	152	70	82
Kroatų kalba	96	36	60
Serbų kalba	85	43	42
Bulgarų kalba	49	34	15
Rusų kalba	22	22	0
Lenkų kalba	25	24	1
Čekų kalba	22	22	0
Slovakų kalba	13	13	0
Slovėnų kalba	8	8	0
Baltarusių kalba	4	4	0
Ukrainų kalba	5	5	0
Lužicų kalba	0	0	0

Daugumos slavų kalbų savojoje leksikoje balsių junginiai eina tik morfemų sandūroje. Tokia situacija pastebima visose į šiaurę nuo Karpatų paplitusiose kalbose ir slovėnų kalboje. Išimtį šiuo požiūriu sudaro lužicų kalbos. Kadangi šiose kalbose labai gerai išliko konsonantinės protezės, VV samplaikų savojoje leksikoje išvis nėra, net ties morfemų riba. Panaši situacija susiklostė ir baltarusių bei ukrainų kalbose. Tiriant makedonų, serbų, kroatų ir bulgarų kalbų tekstus, dviejų balsių segmentų kombinacijų savoje leksikoje pastebėta tiek morfemos viduje, tiek morfemų sandūroje. Makedonų, kroatų ir serbų kalbų tekstuose balsių sekų skaičius morfemų viduje yra panašus į VV junginių skaičių morfemų sandūroje arba didesnis už

jį. Būdinga yra tai, kad /VV/ junginiai morfemos viduje pastebėti tik šiuo požiūriu „balkaniškąja“ pavadintoje grupėje³⁴.

Slavų kalbose balsių kombinacijos dažniausiai eina žodžio viduje. Kirčiuojamų žodžių pradžios balsiai leidžia susidaryti balsių samplaikoms morfemų sandūroje. Tirtuose tekstuose pradiniai balsių junginiai morfemos viduje santykinai reti. Slavų Balkanų kalbose, be vidaus ir pradinių junginių, dažnai pasitaiko ir galinių junginių. Lenkų kalbos žodžio galo balsių samplaikų antroje pozicijoje dažnai eina /i/. Lenkų ir čekų kalbose VV junginiai fonetiškai realizuojami kaip [VwV] ar [V²V]. Kitokia realizacija žodžio gale pastebima retai, nors ji jau išivyrėja kitose pozicijose (KULIS 2002, SAWICKA 2003, KORYTOWSKA 2004).

7 lentelė. Žodžio pradžios, vidaus ir galo balsių junginiai slavų kalbų tekstuose (trijų A4 formato puslapių prozos analizės duomenimis)

	Žodžio pradžios junginių skaičius	Žodžio vidaus junginių skaičius	Žodžio galo junginių skaičius
Makedonų kalba	3	120	50
Kroatų kalba	19	23	58
Serbų kalba	11	38	43
Bulgarų kalba	3	24	24
Rusų kalba	14	16	0
Lenkų kalba	6	23	1
Čekų kalba	6	19	0
Slovakų kalba	7	8	2
Slovėnų kalba	0	11	0

³⁴ Likusių kalbų savosios leksikos morfemų sandūroje (kuriai čia priskirta ir tokia morfemos vidaus pozicija, kai prieš galūnę ar priesagą sandūra fonetiškai nėra reikalinga) pasitaiko retų VV junginių, tačiau tirtuose tekstuose tokių junginių neaptikta.

7 lentelės tęsinys

	Žodžio pradžios junginių skaičius	Žodžio vidaus junginių skaičius	Žodžio galo junginių skaičius
Baltarusių kalba	2	8	0
Ukrainų kalba	2	4	0
Lužicų kalba	3	1	0

Tekstų analizės rezultatai patvirtina hipotezes, formuluotas remiantis istoriniais fonetiniais procesais (dėl protezės prieš morfemos pradžios balsį išsaugojimo / suformavimo / išnykimo, tarpbalzinio priebalsio išnykimo, priebalsių vokalizacijos, balsių virtimo glaidais). Išvados būtų šios: visų pirma, išsiskiria Balkanų grupė, kurioje VV junginių skaičius yra didžiausias, ypač žodžio gale, ir antra, išsiskiria lužicų, ukrainų ir baltarusių kalbos, kurioms būdingas ypač mažas VV samplaikų skaičius.

Rusų, baltarusių, ukrainų ir bulgarų bendrinėje kalboje nekirčiuoti balsiai redukuojami. Nekirčiuotoje pozicijoje einančių skieimeninių balsių tembras taip pat pakinta šnekamojoje lužicų aukštaičių ir slovėnų kalboje, be to, slovėnų, lužicų ir rytų makedonų tarmėse. Čia pastebėtina, kad dėl šio reiškinio kai kurie balsių junginiai nėra eliminuojami, o priebalsių geminatų skaičius nedidėja, nes tariant skolinius, kurių sudėtyje esama balsių junginių, redukcijos taisyklės paprastai pažeidžiamos. Tai pasakytina ir apie pavienių balsių realizavimą skoliniuose. Dažnai atskirų kalbų sistemose egzistuoja keli bendrinės kalbos normą atitinkantys balsių tarimo skoliniuose variantai.

Slavų kalbose esama nemažai reiškinų, susijusių su balsių segmentų tiesioginės kaimynystės pašalinimu. Tai, pvz., kontrakcija, vieno iš junginio komponentų virtimas neskieimeniniu ([j] — prieš priešakinės eilės balsį, [w] — prieš užpakalinės eilės balsį), tarpbalzinio priebalsio arba gerklinio uždarnos priebalsio (*glottal stop*,

Glottisverschluss) įterpimas. Kai kurie minėtų reiškinių būdingi bendrinei tarčiai. Dalis jų yra privalomojo pobūdžio (pvz., [i — j] ir [u — w] kaita baltarusių kalboje), dalis — neprivalomojo pobūdžio, bet labai paplitę (pvz., [u — w] kaita ukrainų ar slovėnų kalboje). Kiti neatitinka bendrinės tarties, bet yra gana paplitę šnekamojoje kalboje (pvz., /Vi#/ → [Vj] makedonų kalboje). Smulkiau apie tai žr. KORYTOWSKA 2001.

Pastaruoju metu slavų kalbose labai intensyviai pasireiškia gerklinis uždarumos priebalsis. Šis reiškinys laikytinas požymiu, leidžiančių tipologiškai diferencijuoti slavų kalbas: pietų ir rytų slavų kalbose gerklinis uždarumos priebalsis atsiranda atsitiktinai, o hiatas paprastai pašalinamas įterpiant priebalsinius elementus — glaidus. Tačiau būdinga tai, kad balkanų slavų kalbose pasireiškia tendencija šalinti jotą, įsiterpiančią tarp hiato balsių. Lenkų kalboje gerklinis uždarumos priebalsis atsiranda prieš morfemos pradžios balsį vad. stipriosiose morfemų sandūrose, tačiau jis taip pat pastebimas tarp morfologinės ribos neatskirtų balsių. Gerklinio uždarumos priebalsio buvimas nustatytas 50% tirtų kontekstų (KULIS 2002, KORYTOWSKA 2004, SAWICKA 2003). Čekų kalboje gerklinis uždarumos priebalsis dar dažnesnis (*Mluvnice* 1986: 57, 96–97).

Priebalsių junginiai slavų kalbų fonotaktikai būdingesni nei balsių junginiai. Be to, kokybės požiūriu jie labiau diferencijuoti. Paprastai priebalsių junginių kiekis ir dažnumas ir balsių junginių dažnumas yra atvirkščiai proporcingi. Skirtingai nuo balsių junginių, priebalsių junginiai dažnai tapdavo lingvistinių tyrinėjimų objektu.

Balsių junginių inventorius visose slavų kalbose yra beveik toks pat (beveik visi balsių segmentai jungiasi vieni su kitais bet kuria eilės tvarka, išimtį sudaro tik vidurinės eilės vidutinio liežuvio pakilimo balsiai), o priebalsių junginių inventoriai skirtingi. Nepaisant to, kad šia tema yra parašyta daug darbų, sunku pateikti tikslius kiekybinius duomenis, nes ne visada aišku, ar pasitelkdami žodynų medžiagą autoriai, registruodami žodžio galo junginius, atsižvelg-

davo į kaitybos formas, o skaičiuodami žodžio pradžios junginius — į frazes su konsonantiniais prielinksniais. Mokslinėje literatūroje taip pat trūksta paaiškinimų, kaip traktuojami dvibalsiai (tačiau bent jau ne visų kalbų). Stokojama ir smulkesnės informacijos apie junginių morfologinę struktūrą (nors neatrodo, kad morfologinės ribos perskirtų junginių struktūra turėtų skirtis nuo morfemos viduje einančių junginių struktūros). Nors ir netikslūs, mokslinėje literatūroje visgi pateikiami tikėtini orientaciniai kiekybiniai duomenys. Pagrindinis priebalsių junginių klasifikavimo kriterijus iš esmės yra jų pozicija skiemenyje ar prozodiniame žodyje (dėl junginių aprašų visų pirma žr. TOLSTAJA 1968a, 1968b, 1974, SAWICKA 1974, LEKOMCEVA 1968 ir kt).

Slavų kalbos skiriasi priebalsių junginių struktūra. Kalbant apie kiekybinius ir dažnumo skirtumus pasakytina, kad jie ryškūs, bet mažesni negu balsių junginių atveju.

Daugiausia junginių sudaryta iš dviejų elementų, jų dažnumas ir yra didžiausias. Trijų ar keturių priebalsių samplaikos žymiai retesnės, o penkianarių pasitaiko tik pavieniais atvejais (pvz., lenkų kalboje /-mpstf/ *następstw*). Tiek inventoriuje, tiek tekste daugiausia yra žodžio vidaus junginių, o mažiausia — žodžio galo. Žodžio pradžios ir žodžio galo santykis inventoriuje sudaro nuo 6 : 4 iki 7 : 3 (SAWICKA 2001). Dažnumo skirtumai dar didesni.

Priebalsių junginių turtingiausia yra lenkų kalba, ji iš viso turi virš 720 žodžio pradžios ir žodžio galo junginių; čekų ir ukrainų kalbose jų maždaug 200 mažiau (truputį virš 500); panašus ir rusų kalbos žodžio pradžios ir žodžio galo junginių skaičius — kiek virš 470; šiek tiek daugiau nei 400 yra slovakų kalboje; toliau yra baltarusių kalba, turinti apie 350 junginių; lužicų kalbose junginių skaičius neviršija 300; visos likusios — pietų slavų — kalbos iš viso turi po maždaug 250 žodžio pradžios ir žodžio galo junginių, mažiausiai jų yra makedonų kalboje, kur skaičius nesiekia 230³⁵.

³⁵ Pagal SAWICKA 1974: 121. Skaičiai pateikiami suapvalinti.

Taigi slavų kalbas pagal priebalsių kombinacijų kiekį taip pat galima suskirstyti į tris grupes:

- turtingiausią, kuriai priklauso tik lenkų kalba;
- vidutinę, kurią sudaro likusios vakarų slavų ir rytų slavų kalbos, ir
- grupę, turinčią mažiausiai priebalsių kombinacijų, kuriai priklauso visos pietų slavų kalbos.

Šis skirstymas aiškiai susijęs su skiemens struktūra (plg. 7 skyrių): lenkų kalba išlaiko be pokyčių dviejų viršūnių skiemenis; pietų slavų kalbos turi tik vienos viršūnės skiemenis; likusiose kalbose dviejų viršūnių skiemenų vartoseną ribojama konteksto ir / ar jose pasireiškia procesai, šalinantys dviejų viršūnių skiemenis iš tam tikrų kontekstų.

Palyginkime priebalsių junginių turtingiausią kalbą (lenkų) su kalba, turinčia santykinai mažą priebalsių junginių inventorių (serbų):

8 lentelė. Žodžio pradžios ir žodžio galo priebalsių junginių skaičius lenkų ir serbų kalbose (žodynų duomenimis) (SAWICKA 1974, 1979)

		Lenkų k.	Serbų k.
Žodžio pradžios junginiai	CC-	245	124
	CCC-	198	59
	CCCC-	17	0
	Iš viso:	460	183
Žodžio galo junginiai	-CC	203	64
	-CCC	53	9
	-CCCC	14	0
	-CCCCC	1	0
	Iš viso:	271	73

Šie skirtumai dar labiau išryškėja sugretinus junginių dažnumą, ypač skiriasi žodžio galo junginių dažnumai:

9 lentelė. Žodžio pradžios ir žodžio galo priebalsių junginių skaičius tame pačiame tekste lenkų ir serbų kalba (tirtas 4 puslapių serbų prozos tekstas ir jo vertimas į lenkų kalbą) (SAWICKA 1974)

		Lenkų kalba	Serbų kalba
Žodžio pradžios junginiai	CC-	272	231
	CCC-	38	23
	CCCC-	1	0
	Iš viso:	311	254
Žodžio galo junginiai	-CC	39	3
	-CCC	4	0
	Iš viso:	43	3

Lyginant visų kalbų priebalsių junginių dažnumą tekste gaunami maždaug tokie rezultatai:

– daugiausia priebalsių junginių eina žodžio viduje. Daugelyje tekstų aptikta dviejų, trijų ir keturių priebalsių kombinacijų. Dažniausiai vartojami dvinariai junginiai. Jų dažnumas kelis kartus viršija trinarių junginių dažnumą. Keturių priebalsių junginiai gana reti, o čekų ir bulgarų kalbų tekstuose jų nerasta;

– santykinai daug priebalsių junginių vartojama ir žodžio pradžioje. Panašiai kaip žodžio vidaus atveju, čia pastebimas ryškus skirtumas tarp dvinarių ir trinarių junginių dažnumų. Keturių priebalsių samplaikos tirtuose tekstuose laikytinos šalutiniu reiškiniu. Jų pastebėta tik trijose kalbose: lenkų, slovakų ir rusų.

– žodžio galo junginiai lyginant su žodžio pradžios ir žodžio vidaus junginiais vartojami labai retai. Šioje pozicijoje taip pat vyrauja dvinarės kombinacijos. Trinarių junginių pastebėta tekstuose lenkų, rusų ir ukrainų kalbomis (plg. 10, 12 ir 12 lenteles, pateikiamas pagal KORYTOWSKA 2001).

10 lentelė. Žodžio pradžios priebalsių junginių skaičius slavų kalbų tekstuose (trijų A4 formato puslapių prozos analizės duomenimis)

	Junginio tipas			Iš viso
	CC-	CCC-	CCCC-	
Lenkų kalba	254	62	7	323
Lužicų kalba	175	5	0	180
Čekų kalba	197	11	0	208
Slovakų kalba	246	28	3	277
Rusų kalba	189	7	1	197
Baltarusių kalba	158	10	0	168
Ukrainų kalba	146	16	0	162
Slovėnų kalba	224	41	0	265
Makedonų kalba	171	14	0	185
Bulgarų kalba	106	5	0	111
Kroatų kalba	242	23	0	265
Serbų kalba	166	9	0	175

11 lentelė. Žodžio vidaus priebalsių junginių skaičius slavų kalbų tekstuose (trijų A4 formato puslapių prozos analizės duomenimis)

	Junginio tipas			Iš viso
	-CC-	-CCC-	-CCCC-	
Lenkų kalba	426	46	7	479
Lužicų kalba	279	42	10	331
Čekų kalba	371	34	0	405
Slovakų kalba	414	43	1	458
Rusų kalba	405	26	6	437
Baltarusių kalba	360	15	2	377

11 lentelės tęsinys

	Junginio tipas			Iš viso
	-CC-	-CCC-	-CCCC-	
Ukrainų kalba	333	39	2	374
Slovėnų kalba	380	73	14	467
Makedonų kalba	425	71	6	502
Bulgarų kalba	252	14	0	266
Kroatų kalba ³⁶	370	26	3	399
Serbų kalba	288	21	4	313

12 lentelė. Žodžio galo priebalsių junginių skaičius slavų kalbų tekstuose (trijų A4 formato puslapių prozos analizės duomenimis)

	Junginio tipas		Iš viso
	-CC-	-CCC-	
Lenkų kalba	34	1	35
Lužicų kalba	20	0	20
Čekų kalba	13	0	13
Slovakų kalba	11	0	11
Rusų kalba	9	3	12
Baltarusių kalba	11	0	11
Ukrainų kalba	1	1	2
Slovėnų kalba	10	0	10
Makedonų kalba	24	0	24
Bulgarų kalba	1	0	1
Kroatų kalba	7	0	7
Serbų kalba	8	0	8

³⁶ Skirtumų tarp serbų ir kroatų žodžio pradžios ir žodžio galo iš principo atsiranda todėl, kad skiriasi balsiai, tęsiantys slavų prokalbės trumpąjį *ě: serb. /e/, kr. /je/.

Priebalsių junginių dažnumas, nors jis ir diferencijuotas, nesuskirsto slavų kalbų arealo taip aiškiai kaip balsių junginių skaičius. Į akis krenta tai, kad tiek skirtumas tarp dvinarių junginių skaičiaus ir ilgesnių junginių skaičiaus, tiek skirtumas tarp žodžio pradžios junginių skaičiaus ir žodžio galo junginių skaičiaus žymiai ryškesnis tekste nei junginių inventoriuje.

Skirtumai tarp balsių ir priebalsių junginių skaičiaus ir dažnumo slavų kalbose tiesiogiai nulemia skirtingų skiemens struktūrų dažnumą. Slavų kalbose dažniausiai pasitaikantis skiemens tipas yra CV (jis sudaro virš 50% visų skiemenų), jis dažniau vartojamas kalbose, kurios čia vadinamos vokalinėmis. Taip pat pastebėtina, kad atvirieji skiemenys yra dažnesni už uždaruosius. Toliau palyginti šiuo požiūriu kraštutiniai atvejai — lenkų ir serbų kalba.

13 lentelė. Skiemens struktūros dažnumas (%) vieno puslapio tekste lenkų ir serbų kalba (pagal SAWICKA 2001)³⁷

Skiemens tipas	Lenkų k.	Serbų k.
V	5	9,5
CV	50	61,5
CCV	16	15
CCCV	3	0,5
VC	0,5	1
CVC	18	10
CVCC	1	0
CCVC	4,5	2
CCVCC	1	0

³⁷ Tarpbalsiniai junginiai iš principo traktuoti kaip žodžio pradžios junginiai, išskyrus junginius, prasidedančius balsinguoju priebalsiu, kuris priskirtas prieš tai einančio skiemens galui. Serbų kalbos skiemeniniai vibrantai traktuoti kaip balsiai.

13 lentelės tęsinys

Skiemens tipas	Lenkų k.	Serbų k.
CCCVC	0	0 ³⁸
CCCVCC	0,5	0
Iš viso atvirųjų skiemenų	74	86,5
Iš viso uždaryjū skiemenų	25,5	13

Skirtingai nuo balsių geminatų, kurios šiuo metu yra paplitusios visose slavų kalbose, priebalsių geminatos sudaro požymį, leidžiantį slavų kalbas suskirstyti tipologiškai. Priebalsių geminatas turi į šiaurę nuo Karpatų paplitusios kalbos ir bulgarų kalba, o pietų slavų, čekų ir slovakų kalbose jų nėra. Tai nereiškia, kad pastarosiose kalbose geminatų išvis nėra, tačiau jos gana retos ir apsiriboją pozicija ties stipriąja morfologine riba (kalbama visų pirma apie prielinksnių ir priešdėlių sandūras ir apie sudurtinius žodžius, pvz., serb. *preddržavni, najjači*, mak. *одделение, бессемен*, czes. *bezzubý*, nors galimas ir šio žodžio šalutinis tarimo variantas su vienu priebalsiu, *púllitr* ir pan. Esama atvejų, kai ir stipriosiose morfemų sandūrose pasitaiko supaprastinimų, pvz., plg. mak. *paшири, исече*, galimas net tarimas *ðaj ja* [daja], kr. *bez šuma* [bešuma]. Šiaurės slavų kalbų savojoje leksikoje geminatos dažniausiai eina morfemų sandūroje, tačiau tai, beje, tokia sandūra, kuri fonetiškai nėra pažymėta kaip riba (sandūra prieš priesagą ar kaitybos galūnę), o kitose kalbose šio pobūdžio sandūroje einančios geminatos reguliariai supaprastinamos. Taigi čia viską nulemia skolinių adaptavimo būdas, plg. lenk. *willa, libretto*, rus. *вилла, либретто* — ček. *vila, libreto*, serb. *vila, libreto*, bulg. *юлле* — mak. *ýле*. Atrodo, kad visame slavų kalbų areale savo laiku buvo paplitusi tendencija paprastinti geminaciją (plg., pvz., lenk. *Wilanów < villa nuova*), nors

³⁸ Abiejose kalbose aptiktas tik vienas CCCVC tipo skiemuo.

sunku net ir apytiksliai tą laiką apibrėžti. Čekų kalboje, sprendžiant pagal rašybą, ši tendencija pasireiškė gana vėlai. Taip pat atrodo, kad ten, kur ji nebuvo pilnai realizuota, ji buvo sustabdyta, plg. lenk. vardų variantus *Violeta / Violetta, Izabela / Izabella, Bożena / Bożenna* ir kt. Pastaruoju metu lenkų kalboje geminatos tariamos labai aiškiai ir atgimsta ten, kur dar prieš dvidešimt metų buvo tariamas vienas priebalsis, pvz., [vesterplatte], [pits:a], [get:o]. [mjenk:a] ir pan.

Priebalsių geminatos dėl progresyvosios joto asimiliacijos ypač dažnos baltarusių ir ukrainų kalbose, pvz., ukr. *збіжжа, колосся*, bltr. *калоссе, браця, ноччу* ir pan.

Priebalsių geminatos paprastai eina žodžio viduje. Šiuo požiūriu išsiskiria lenkų kalba ir kiek mažiau — ukrainų kalba, kur geminatų pasitaiko ir žodžio pradžioje, plg., pvz., *dźdźownica, ssać, dźdźu, czczy*, ukr. tik *ляти, лянйй*. Pastaruoju metu lenkų kalboje pasitaiko išimtinių ypač tikslaus tarimo atvejų, kai geminatos girdimos net ir žodžio gale, pvz. gen. pl. *fontann, stall* (tačiau ne vardininko formose., pvz., *miąższ, less*; šiose formose, panašiai kaip, pvz., rusų kalbos formų *класс, грамм* atveju, tariamas vienas priebalsis).

Taigi matyti, kad kiekybiniai skirtumai lydi kitus tipologinius skirtumus. Pietinėje arealo dalyje yra „balsių“ ašigalis — čia kiek didesnis nei šiaurėje balsių dažnumas tekste, žymiai daugiau yra balsių kombinacijų; o priebalsių junginių žymiai daugiau yra šiaurės slavų kalbose, šiose kalbose jie taip pat būna sudėtingesni. Pagal priebalsių junginių skaičių ir dažnumą labiausiai „konsonantinė“ kalba yra lenkų kalba; pagal balsių junginių dažnumą labiausiai „vokalinė“ kalba yra makedonų kalba.

Šiuo požiūriu bendrame Europos kontekste šiaurės slavų kalbos ir vėl išsiskiria, sudarydamos Šiaurės Rytų Europos fonetinį pakraštį.

6.3. Slavų kalbų fonetinė klasifikacija

Apibendrinant slavų kalbų fonetikos tipologinius ir geografinius skirtumus galima išskirti šiuos mikroregionus:

Pagal prozodinius požymius:

– **kalbas, kurių kirčio vieta apibrėžiama fonetiškai** (vakarų slavų kalbas, iš jų nefonetiniai požymiai mažiausiai pasireiškia kalbose, kuriose kirčiuojamas pirmasis skiemuo — čekų, slovākų ir lužicų) vs. **kalbas, kurių kirtis yra laisvas, o jo vieta apibrėžiama morfologiškai** (likusias kalbas, iš jų laisvą kirtis geriausiai išsaugotas rytų slavų kalbose). Ši grupė suskyla į du pogrupius: (1) kalbas, kuriose išliko distinktyvinė polifonija (serbų, kroatų, slovėnų — čia kirtis jau morfologiškai fiksuotas) ir (2) likusias šios grupės kalbas, kuriose vyksta vad. nekirčiuotų balsių redukcija.

– **kalbas, kurių tikrinamuosiuose klausimuose vartojama antikadencija** (vakarų slavų ir pietų slavų kalbas, išskyrus bulgarų kalbą; pietų slavų kalbose antikadencija nėra vienintelis tikrinamųjų sakinių galo požymis);

Pagal segmentinius požymius galima išskirti šias opozicijas:

– **vokales vs. konsonantines kalbas**. Vokalinėms kalboms būdingas didesnis balsinių fonemų skaičius, tai visų pirma priklauso nuo fonologinės trumpumo ir ilgumo opozicijos (čekų, slovākų, slovėnų, kroatų, serbų kalbose), o skirtumai tarp balsių dažnumo tekste nėra dideli; didesnis balsių junginių dažnumas tekste pastebimas makedonų, serbų, kroatų, bulgarų kalbose. Konsonantinėms kalboms būdingas didesnis priebalsinių fonemų skaičius, taip susiję su išplėstine palatališkumo koreliacija ir didesniu priebalsių junginių kiekiu tiek junginių inventoriuje, tiek tekste, skaičiuojant ir geminatas, kurių į pietus nuo Karpatų paplitusiose kalbose beveik nėra (ir vėl išskyrus bulgarų kalbą).

– **kalbas, pasižyminčias plačiu priebalsių palatališkumo spektru** (palatalinių ir palatalizuotų fonemų gausa bei asimiliaciniu

palatališkumu) ir centruoto balsio fonema, vs. kalbas, kurioms būdingas ribotas minkštųjų priebalsių fonemų kiekis ir nebūdinga kombinatorinė palatalizacija. Be minkštųjų balsingųjų priebalsių, visos slavų kalbos (išskyrus slovėnų kalbą, kurioje yra tik trys palatalinės fonemos) turi palatalinius ar palatalizuotus liežuvio priešakinius uždarumos priebalsius ar afrikatas. Šiaurės rytų kalbų grupėje (lenkų, rytų slavų, bulgarų kalbose) taip pat vartojami minkštieji, arba palatalizuoti, pučiamieji trunkieji priebalsiai. Visos į šiaurę nuo Karpatų paplitusios kalbos taip pat turi skirtingos fonologinės charakteristikos minkštuosius lūpinius priebalsius. Ten, kur palatališkumas stiprus (lenkų kalboje), jis sudaro atskirą palatalinį segmentą, paprastai jotą. Žodžio galo /Cj/ junginiams taikomi apribojimai, taigi lūpinių priebalsių palatališkumas žodžio gale nyksta. Vienintelė kalba, kurioje minkštieji priebalsiai išliko žodžio gale, yra rusų kalba, ir tik rusų kalboje minkštųjų lūpinių priebalsių fonemiškumu neabejojama. Į pietus nuo Karpatų paplitusiose kalbose taip pat pasitaiko lūpinių priebalsių ir joto junginių, tačiau šioje pozicijoje lūpiniai priebalsiai yra kieti. Tas pats *mutatis mutandis* pasakytina apie liežuvio užpakalinių priebalsių minkštuosius atitikmenis — jų fonemiškumas priklauso nuo konkrečios distribucijos. Jokioje kitoje slavų kalboje palataliniai gomuriniai priebalsiai neina žodžio gale, šis faktas priverčia daugelyje slavų kalbų interpretuoti juos kaip alofonus. Fonologinio palatališkumo požiūriu kraštutinis atvejis, viena vertus, pastebimas rusų kalboje, kita vertus — slovėnų kalboje, kur visai nėra minkštųjų trunkių priebalsių fonemų. Rusų kalba taip pat pasižymi didžiausia asimiliacinio palatališkumo sritimi (priebalsiai minkštinami prieš priešakinės eilės balsius ir prieš minkštuosius priebalsius). Kiečiausias yra priebalsių tarimas prieš /i/ čekų kalboje, kur net liežuvio užpakaliniai priebalsiai šioje pozicijoje nemonifikuojami.

Pagal aptariamą požiūrį bulgarų kalba lieka už šios klasifikacijos ribų, nes, nors ji ir turi turtingą minkštųjų priebalsių fonemų in-

ventorių, šių fonemų distribucija yra visiškai kitokia nei kitose slavų kalbose. Tačiau kalbant apie asimiliacinį palatališkumą pastebėtina, kad bulgarų kalba šiuo požiūriu nėra homogeninė — rytinė jos arealo dalis artima į šiaurę nuo Karpatų paplitusioms kalboms, o vakarinė — pietinės grupės kalboms. Be to, centruoto balsio fonemos tembras bulgarų kalboje yra kitoks nei kitose šiaurės rytų tipui priklausančiose kalbose.

Kalbose, kuriose nėra asimiliacinio palatališkumo atvejų, atsiranda kitokių supanašėjimų, ryškiausias iš jų — [n] virtimas [ŋ] prieš užpakalinius uždardomos priebalsius (jis realizuojamas visose į pietus nuo Karpatų paplitusiose kalbose ir lenkų kalbos arealo pietvakarinėje dalyje).

– **kalbas, nuosekliai pasižyminčias vienos viršūnės skiemens struktūra** (visas pietų slavų kalbas) vs. **kalbas, kuriose leidžiami dviejų viršūnių skiemenys** (jų distribucija plačiausia lenkų kalboje);

– **kalbas, kuriose žodžių sandūroje neįvyksta asimiliacija pagal skardumą** (serbų, kroatų), kalbas, kuriose suduslėjimui ir / ar suskardėjimui taikomi tam tikri kontekstiniai apribojimai (ukrainų, makedonų), ir **kalbas, kuriose ši asimiliacija vyksta visose pozicijose** (likusias slavų kalbas). Pastaroji grupė suskyla į du pogrupius: (1) kalbas, kuriose žodžių sandūra suduslėja (rusų, baltarusių, lenkų kalbos arealo šiaurės rytų dalį, čekų, lužicų aukštaičių, bulgarų, slovėnų), ir (2) kalbas, kuriose žodžių sandūra suskardėja (likusias kalbas). Suskardėjimo žodžių sandūroje paplitimo sritis iš dalies sutampa su [g] lenicijos paplitimo sritimi ([g] vartimo [ɣ] atvejų pasitaiko lužicų aukštaičių, čekų, slovakų, ukrainų ir baltarusių kalbose).

Šie požymiai aiškiai parodo du tipologinius ašigalius: **pietvakarių** (kuriam būdinga kirčio politoniškumas (stipriausiai išreikštas serbų ir kroatų kalbose), vienos viršūnės skiemens modelis (nuosekliausiai išlikęs serbų ir kroatų kalbose), išplėtotas vokalizmas (sti-

priausias slovėnų kalboje), didelis balsių junginių dažnumas (didžiausias makedonų kalboje), ribotas minkštųjų priebalsių fonemų inventorių (mažiausias slovėnų kalboje), *sandhi* reiškinių nebuvimas (serbų ir kroatų kalbose) ir **pietryčių** ašigalių (kuriam būdinga išplėstinė priebalsių palatališkumo fonologinė koreliacija ir kontekstinės palatalizacijos (geriausiai išlikusios rusų kalboje), dviejų viršūnių skiemenų toleravimas ir — dėl šios priežasties — didelis priebalsių junginių inventorių ir jų dažnumas (šie požymiai stipriausiai išreikšti lenkų kalboje), vad. nekirciuotų balsių redukcija (stipriausiai pasireiškianti rusų kalboje)). Dauguma pietvakarių ašigaliui būdingų požymių yra linke plisti. Tiek dviejų viršūnių skiemenys, tiek išplėstinis palatališkumas aiškiai nyksta. Kita vertus, palaipsniui apribojamas ir kirčio politoniškumas.

Pietryčių ašigalis papildomai pasižymi asmeninių įvardžių trumpųjų formų nebuvimu ir labai ribotu kitokių enklitikų kiekiu (rytų slavų kalbose). Lenkų kalba turi įvardžio formos enklitikų, tačiau veiksmožodiniai enklitikai jau sustabarėjo arba kaip tik patiria šį procesą. Pietų slavų kalbose, priešingai, enklitikų inventorių labai turtingas.

Išskyrus šiuos du fonetinius tipus, paplitusius gana didelėje teritorijoje, pagal pavienius požymius galima išskirti tam tikrus pakraščio arealus:

– **vakarų lužicų ir slovėnų kalbų pakraštį**. Šios abi kalbos turi dvi skirtingo pakilimo laipsnio vidurinės eilės balsių fonemas. Ši požymį tikriausiai nulėmė betarpiška kaimynystė su vokiečių ir italų kalbomis. Palatališkumo požiūriu lužicų ir slovėnų kalbos priklauso priešingiems tipams, tačiau kiekvienai iš jų būdinga tam tikra specifika — slovėnų kalba yra vienintelė slavų kalba, kurioje visai nėra minkštųjų trankiųjų priebalsių fonemų, o lužicų kalboje praktiškai neliko liežuvio priešakinių trankiųjų priebalsių palatališkumo opozicijos (palatalizuoti priebalsiai sutampa su alveoliniais);

– **vakarų slavų** (ypač lenkų ir čekų) **kalbų pakraštį**, pasižymin-tį nepaprastai dideliu gerklinio uždarumos priebalsio dažnumu ir jo paplitimo srities praplėtimu — su gerkliniu uždarumos priebalsiu tariami balsių junginiai sudaro aiškia opoziciją rytų slavų kalbų tarimui, kur hiatas dažniausiai šalinamas įterpiant priebalsį;

– **Balkanų** (ypač makedonų) **kalbų pakraštį**, kuriai būdinga labai didelis balsių junginių dažnumas ir daugelio tarpbalsinių priebalsių išnykimo ar susilpnėjimo tendencija, apimanti skardžiųjų uždarumos priebalsių leniciją, kadencijos susilpnėjimas ir kiti požymiai, siejantys balkanų kalbų fonetiką su pietų slavų kalbų fonetika, pvz., afrikatų maišymas, dėl kurio apribojamas palatalinių priebalsių fonemų skaičius. Be to, balkanų kalboms būdinga enklitikų proklizė, šis procesas galutinai įvyko makedonų kalboje.

7. SKIEMENŲ MODELIAI: EUROPOS CENTRAS IR PAKRAŠČIAI

Be akivaizdžių balkanų kalbų pavyzdžių, čia dažniausiai pateikiama slavų kalbų pavyzdžiai, nes šiaurės slavų kalbos sudaro Europos pakraščius ne tik geografinę, bet ir struktūrinę prasmę. Galima pasakyti, kad pietų slavų kalbos fonetiniu požiūriu jau prisijungė prie Europos kalbų tipo (sąjungos?). Tas pats pasakytina apie segmentinius skiemens modelius. Šiaurės ir Vakarų Europoje — visų pirma germanų kalbose, bet ne tik jose — paplitęs vad. vienos viršūnės skiemens modelis. Toks pats modelis būdingas ir visoms pietų slavų kalboms. Tai simetrinis modelis, kuris reiškia, kad priebalsių junginiai gali eiti tiek skiemens pradžioje, tiek skiemens gale, nors pastarojoje pozicijoje jos reprezentuojamos kukliau. Kaip jau minėta (5.3 skyriuje), pietinis Europos pakraštys — ispanų, portugalų, italų, graikų, arumunų kalbos — pasižymi atvirojo vienos viršūnės skiemens modeliu. Be to, Viduržemio jūros regiono ir šiaurės slavų kalbose pasitaiko nukrypimų nuo vienos viršūnės skiemens modelio. Taigi eilinį kartą Balkanų areale ir šiaurės slavų kalbų areale pastebimi nukrypimai nuo Europos centrui būdingo vaizdo.

Segmentinių skiemens modelių požiūriu slavų kalbos sudaro ypatingą atvejį Europos kontekste. Daugumai Europos kalbų būdingas vad. vienos viršūnės skiemens modelis, skatinantis sklاندų, tikslų segmentų realizavimą ir tuo pačiu metu apribojantis asimiliacijos ir neutralizacijos reiškinius. Vienos viršūnės skiemenyje greta einantys elementai iš esmės komponuojami kontrastiniu principu taip, kad eilinių segmentų skambumas (balsingumas) laipsniškai stiprėja (skiemens viršūnės kryptimi) arba silpnėja (po viršūnės). Skambumo manipuliacijos, aišku, gali būti taikomos atskiriems segmentams, tačiau vienos viršūnės skiemens modelio pagrindinis principas rei-

kalauja, kad skiemens segmentų eiliškumas pagal jų inherentinį skambumą (balsingumą)³⁹ nesugriauna skambumo progresijos skiemenyje, sudarančios akustinės skiemens apibrėžties pagrindą. Tačiau šis dėsnis galioja ne visoms slavų kalboms. Daugelyje slavų kalbų skambumo stiprėjimas / silpnėjimas skiemenų sandūroje yra ne laipsniškas, o sutrikęs. Kadangi priebalsių segmentų kombinacijos nėra apribojamos skiemens struktūros, skiemenų sandūroje atsiranda papildomų neskiemeninių skambumo viršūnių.

Taigi optimalus, dažniausias ir patvariausias modelis — vienos viršūnės skiemuo, kuriame neskiemeninis balsingasis priebalsis gali eiti betarpiškai šalia balsio arba šalia kito balsingojo, bet negali atsidurti tarp dviejų trankiųjų (arba mažiau skambių balsingųjų) priebalsių, po trankiojo priebalsio žodžio gale arba prieš trankiųjų priebalsį žodžio pradžioje. Šio tipo skiemens nuožulniuose pakraščiuose negali nutrūkti skambumo progresija. Jei dėl darybos ar skolinimosi procesų atsiranda netinkamų priebalsių sekų ir balsingasis priebalsis atsiduria pozicijoje, kuriai taikomas apribojimas, tuomet automatiškai kyla papildomas skiemuo (balsingajam priebalsiui virstant skiemeniniu arba įterpiant balsį) arba priebalsių junginys supaprastinamas ar transformuojamas.

Šiems reiškiniams iliustruoti galima pateikti daug pavyzdžių iš slavų kalbų. Tokie reiškiniai dažniausi pietų slavų kalbose, kur juos nulemia net morfonologiniai dėsniai.

Slavų prokalbė turėjo tik atvirusius skiemenis, būtinai prasidedančius priebalsiu (płg. protezių visuotinumą) arba priebalsių junginiu. Priebalsių junginių būta mažiau ir paprastesnių nei dabartinėse slavų kalbose. Leistina garsų tvarka tik skiemens pradžioje galėjusiame eiti priebalsių junginyje būtų ši: *trankusis priebalsis + balsingasis priebalsis, pučiamasis trankusis priebalsis + sprogstamasis*

³⁹ Čia prisiminkime, kad skambiausi yra balsiai, po jų — glaidai, sklandieji, nosiniai skambieji priebalsiai. Silpniausi skambumo požiūriu yra trankieji priebalsiai.

trankusis priebalsis arba *silpnėsnis balsingasis priebalsis* + *skambėsnis balsingasis priebalsis*. Maksimalus priebalsių junginio narių skaičius — trys. Žodžio viduje buvo leistini ir vad. „pusiau uždarieji skiemenys“, t. y. tokie, kurių gale eina vienas balsingasis priebalsis (STIEBER 1969). Taigi slavų prokalbės skiemens struktūra buvo artima šiuolaikinės bendrinės italų kalbos skiemens struktūrai, o šiuolaikinės pietų slavų kalbos šiuo požiūriu artimos lotynų kalbai.

Dėl trumpiausių balsių redukcijos kai kuriose pozicijose (žinomos kaip silpnųjų jėrų netekimas) slavų kalbų fonotaktikoje įvyko perversmas — atsirado ne tik uždarytųjų skiemenų ir naujų trankiųjų priebalsių kombinacijų skiemens pakraščiuose, bet ir dviejų viršūnių skiemenų. Priebalsių junginiai tapo ne tik dažnesni, ilgesni, bet ir išsilaisvino nuo skiemens konteksto nulemtų apribojimų — atsirado skiemens pradžios balsingųjų ir trankiųjų priebalsių kombinacijų, skiemens galo trankiųjų ir balsingųjų priebalsių kombinacijų ir junginių, kuriuose balsingasis ėjo pozicijoje tarp dviejų trankiųjų priebalsių. Tokia fonotaktika — retas reiškinys tarp pasaulio kalbų, ir ne visose slavų kalbose ji prigijo. Tačiau iš pradžios dviejų viršūnių skiemenys buvo paplitę visame slavų kalbų areale. Mokslinėje literatūroje dažnai minima „silpnųjų jėrų vokalizacija“, pastebima kontekstuose, nutraukiančiuose skambumo stiprėjimo / silpnėjimo progresiją skiemens pakraščiuose, ypač pradžios junginių *balsingasis priebalsis* + *trankusis priebalsis* atveju, tačiau daugelis duomenų liudija, kad silpnieji jėrai nuosekliai išnykdavo visose pozicijose, tik vėliau susiformavo antrinis vokalizmas, tikriausiai balsingajam priebalsiui tapus skiemeniniu (plg. toliau). Taigi dviejų viršūnių skiemens etapas slavų kalbų arealo dalyje buvo laikinas reiškinys, beveik tuojau pat kilo procesų, siekiančių likviduoti šias struktūras, ir pietų slavų kalbose jie buvo realizuoti nuosekliai. Šiaurės slavų kalbose naujieji dviejų viršūnių skiemenys prigijo, tiesa, skirtingu laipsniu. Tarp dviejų ašigalių — vienos viršūnės skiemenų, atstovaujama serbų ir kroatų kalbų, ir dviejų viršūnių

skiemenu, atstovaujamų lenkų kalbos, — esama daugelio pereinamųjų atvejų. Artėjant prie lenkų kalbos paplitimo teritorijos vis mažėja apribojimų, taikomų priebalsių kombinacijoms skiemens pakraščiuose, ir šių apribojimų atsiranda vis vėliau. Dviejų viršūnių skiemenų šalinimas — procesas, nuolat pastebimas slavų kalbose. Toms kalboms, kuriose dviejų viršūnių skiemenys vis dar leistini, būdingi aktualūs pokyčiai, kuriais siekiama pašalinti šiuos skiemenis. Intensyviausiai minėti pokyčiai šiuo metu vyksta rytų slavų kalbose. Dviejų viršūnių skiemenys kiekybiniu požūriu šiaip ar taip visada sudarydavo šalutinį reiškinių, net ir slavų kalbų arealo šiaurinėje dalyje.

Slavų kalbų skiemens modeliai buvo dažnas tyrimo objektas; jos buvo nustatomos remiantis priebalsių junginių analizės rezultatais (plg. tarp kitų TOLSTAJA 1968a, 1968b, 1974, LEKOMCEVA 1968, SAWICKA 1974 ir kt.).

Šiandien pietų slavų kalbose leistini tik vienos viršūnės skiemenys, taigi pradžios priebalsių junginiuose, kurių sudėtyje yra balsingųjų priebalsių, šie segmentai negali eiti prieš trunkųjį priebalsį ir atvirkščiai — skiemens galo junginiuose neskiemeniniai balsingieji priebalsiai negali eiti po trunkiojo priebalsio. Dėl įvairių daugiau ar mažiau reguliarių istorinių procesų dviejų viršūnių skiemenys buvo pašalinti, kai kurie iš šių procesų šiandien yra morfonologinio pobūdžio. Panašūs procesai šiuo metu vyksta fonetiškai adaptuojant skolinius. Tai priebalsių junginių supaprastinimas, nemotyvuotų balsių įterpimas, metatezė, balsingųjų priebalsių virtimas skiemeniniais, pvz., plg. serb. ir kr. *udovica* (lenk. *wdowa*), serb. *sve*, mak. *ce* (lenk. *wszystko* [fʃɨstko]), serb. *bicikl* (realizuojamas skiemeninis [ɨ] — lenk. *cykl* — realizuojamas neskiemeninis, paprastai duslusis [ɨ]), serb. *magla* (lenk. *męła*), serb. *vetar* (lenk. *wiatr*), serb. *laže* (lenk. *łże*), serb. *misao*, slovèn. *misel* (lenk. *myśl*), serb. *pesma* (lenk. *pieśń*) ir pan. Vienos viršūnės skiemens modelis yra privalomas serbų, kroatų, makedonų, bulgarų kalboms, su tam

tikromis išimtimis slovėnų kalbai (taip pat lužicų ir slovākų kalboms). Tai modelis, kuris palaipsniui plinta jau ilgus šimtmečius. Tradiciškai manoma, kad slavų kalbų arealo pietinėje dalyje silpnieji jerai buvo lokalizuoti žodžio pradžios skiemenyse, pozicijoje tarp balsingojo ir trankiojo priebalsių (kaip serb. *magla*, *laže*). Tačiau analogiškai makedonų kalbos pavyzdžiai liudija, kad šiame kontekste silpnieji jerai išnykdavo pagal bendrą dėsnį. Tik vėliau šioje pozicijoje susiformavo vidurinės eilės balsiai (tikriausiai balsingajam priebalsiui jau virtus skiemeniniu), kurie visose pietų slavų kalbose buvo vokalizuoti kaip užpakalinės eilės jerai. Tik makedonų kalboje procesas vyko kitaip, čia iš jų kilo [a], o užpakalinės eilės jeras jau anksčiau buvo virtęs [o], pvz., *magla*, bet *coh* (kitokia raida pastebima tarmėse, bet ir čia daugelyje tarmių paplitę įvairūs pirminius jeras ir antrinį vokalizmą tęsiantys garsai). Iš čia matyti, kad balsis turėjo būti įterptas jau įvykus stipriųjų jerų vokalizacijai, taigi tikriausiai ir išnykus silpniesiems jerams. Be to, panašių nemotyvuotų balsių atsirado ir ten, kur jero niekada nebūta, pvz., serb. ir mak. *вѣтар* (lenk. *wiatr*), serb. *плесан* (lenk. *pleśń*) ir kt. Serbų kalbos istoriniuose šaltiniuose taip pat esama be balsio užrašytų pavyzdžių iš XIV–XV a. ir net iš XVI amžiaus, pvz. *lžica* (dabar *lažica*), *mčar*, *mžul* (plg. Ivić 1974). Panašiai vyko dviejų trankiųjų priebalsių junginių raida, jie atsirasdavo išnykus jerams: *tma* (dabar *tama*), *čti* (*časti*), o vėliau, ypač trumpuose žodžiuose, tarp jų įsiterpdavo balsis.

Slavų kalbų arealo šiaurinėje dalyje dviejų viršūnių skiemenys, kuriuose būta neskiemeninių balsingųjų priebalsių, einančių tarp trankiųjų priebalsių, tarp trankiojo priebalsio ir sandūros ar tarp sandūros ir trankiojo priebalsio, išlikdavo žymiai ilgiau. Tokiose čekų kalbos formose kaip *trvati*, *krve* jau XIV amžiuje tikriausiai buvo tariamas neskiemeninis [r] (remdamasis metrikos analizės duomenimis, taip teigia STIEBER 1969: 57). Kašubų kalbos nemotyvuotas šva, pvz., [grəm̩i], [brə̩ʲi] susiformavo tik XVII amžiuje.

Kalbose, kuriose dviejų viršūnių skiemenys dar leistini, jų nuolat mažėja, pvz., senesniuose čekų kalbos žodynuose kartais dar galima rasti formą *zmdlelý*, o šiuo metu visur vartojama forma *zemdlelý*. Panašus atvejis yra slovak. *zmdliet'* — dabar *zomdliet'*. Slovakų kalba — tai kalba, vėliausiai perėmusi vienos viršūnės skiemens modelį. Nors formaliai slovakų kalboje yra tokių formų kaip *lkať*, *l'nut'*, *l'pieť*, *lživý*, *mdliet'*, *mdlý*, *rty* ir t. t., o norminamuose žodynuose priimama, kad šiose formose nereikėtų tarti skiemeninio balsingojo priebalsio, tačiau tai tik liudija, kad esama tokio tarimo atvejų (plg. KRÁL 1996). Nepaisant to, manytina, kad slovakų kalbai būdingas vienos viršūnės skiemens modelis (SABOL 1998), nes tie žodžiai praktiškai visai nevartojami, plg. toliau pateiktus pavyzdžius.

Dviejų viršūnių skiemens modelį paprastai lydi turtingesnė priebalsių sistema, labiau išplėtota minkštumo koreliacija, ilgesni priebalsių junginiai, didesnis šių junginių skaičius, o kalbose, kurioms būdingas vienos viršūnės skiemens modelis, minkštumo koreliacija apsiriboja trimis — keturiomis poromis, priebalsių junginiai paprasčiau, jų mažiau ir jie retesni, tačiau šiose kalbose dažnesni balsių junginiai ir labiau išplėtoti segmentiniai prozodiniai požymiai (ilgumas, politoniškumas). Į šiaurę nuo Karpatų dviejų viršūnių skiemenys dar gana paplitę. Pietuose esama aiškių apribojimų, taikomų priebalsių junginių sandarai. Slavų kalbų arealo šiaurinė dalis, nepaisant dviejų viršūnių skiemenų buvimo, šiuo požiūriu nėra homogeninė. Skiriasi priebalsių junginių sandarai taikomi apribojimais, skirtingas yra dviejų viršūnių skiemenų toleravimo laipsnis, skiriasi ir juos šalinančių procesų pažanga.

Čekų kalboje dviejų viršūnių skiemenys eina tik žodžio pradžioje, jie neleistini nei žodžio viduje, nei žodžio gale. Taigi jei žodžio pradžioje balsingasis priebalsis eina prieš trunkųjį, jis realizuojamas kaip neskiemeninis, o žodžio gale — atvirkščiai, jei balsingasis priebalsis atsiduria po trunkiojo priebalsio, realizuojamas jo skiemeninis variantas arba priebalsių junginys transformuojamas kitokiu

būdu, plg. *lkát* [lka:t], *lhát* [lha:t], *rčení* [rtʃɛni:], bet *vítr* [vi:tr̩], *trvat* [tr̩vat], *mysl* [mis̩l̩], *slza* [s̩lza] ir t. t. Būtojo laiko formose, panašiai kaip lenkų kalboje, žodžio galo *-l* išnyksta, pvz., *řekl* [řek], *nesl* [nes]. Taip pat esama, ypač tarminių, pavyzdžių, kai žodžio pradžioje dviejų viršūnių skiemuo pašalinamas, pvz., pasitelkus metatezę: *hmla* ‚migla‘ *mšice* [ʃmice], arba balsingasis priebalsis nukrenta: *rtuť* [tuť]. Ten, kur čekų kalboje realizuojami skiemeniniai balsingųjų priebalsių variantai, slovakų kalboje junginys suskaidomas įterpiant nemotyvuotą balsį, pvz., *vietor*, *teater*, *cikel*, *vepor*, *kazeň*, *pasol* ir t. t. Daugelis slovakų kalbos tarminių formų liudija, kad skiemens pradžios nuožulnumo „išlyginimo“ procesas taip pat yra smarkiai pažengęs, pvz., *rža* [riʒa], [reʒa], [irʒa], [erʒa], [arʒa], [rʒa], *lhať* [luɦať], *mknut̩* [miknuť] ir kt. Bendrinėje kalboje formos, kurių pradžioje eina dviejų viršūnių skiemuo, paprastai nevartojamos, pvz., vietoj *lkať* sakoma *plakať*, vietoj *rvat̩* — *trhať*, vietoj *rtuť* — *ortuť* ir t. t.

Lenkų kalboje leistinos bet kokios priebalsių kombinacijos (išskyrus žodžio pradžios nehomorganinius *mb-*, *nd-* tipo nosinių balsingųjų ir uždarumos priebalsių junginius, tačiau šių garsų atvirkštinė eilės tvarka žodžio gale jau galima, pvz., *tętn* [tentn], *piętn*⁴⁰ šalia nehomorganinių *wydm*, *wieźm* ir kt.). Gana dažnai pasitaiko net junginių, kuriuose neskiemeninis balsingasis priebalsis eina tarp trankiųjų priebalsių, pvz., *ptci* [pwt̩ci], *krwawy* [kr̩favi], *drgnqć* [drgnojt̩ć], *ubrdać* [ubrdat̩ć], *kosmki* [kosm̩ki] ir pan. Linkę iškristi dažniausiai tarp priebalsių einantys šoniniai priebalsiai, pvz., *jabłko*, *ptci* dažnai tariama kaip [japko], [pt̩ci].

Lužicų kalbose taip pat galima rasti žodžio pradžios balsingųjų ir trankiųjų priebalsių junginių ir žodžio galo trankiųjų ir balsingųjų priebalsių junginių, tačiau jų šalinimo procesas yra labai pažengęs dėl daugelio veiksnių. Be visuotinai paplitusios natūralios ten-

⁴⁰ Nepaisant nehomorganinių *mg-*, *md-* tipo junginių egzistavimo, pvz., *mgła*, *mdły*.

dencijos tai aiškintina ir vokiečių kalbos fonetikos įtaka, o gana silpnos bendrinės kalbos formos labiau toleruoja laisvas tarmines ir šnekamosios kalbos formas, kuriose vienos viršūnės formos adaptuojamos greičiau. Vengiant dviejų viršūnių skiemenų, lužicų kalboje taikomi įvairūs būdai: junginių supaprastinimas, metatezė, balsio įterpimas, papildomo skiemens atsiradimas, net morfologinės formos pakitimas, pvz., luž. aukšt. *analfabetizm* > [analfabetizmus] (t. p. čekų k.), *mysl* — vartojama daugiskaitos forma *mysle*, *thac* > [fat_h], *ržany* [ʒ_hrany], *bobr* [bober], *kitl* [k_hitel] lub [k_hitl], *łżeć* [b_hʒet_h] ir t. t. Panašių reiškinių pasitaiko ir lužicų žemaičių kalboje bei lenkų tarmėse, tačiau tik nedaugelis jų pateko į lenkų bendrinę kalbą. Kas įdomu, pasitaiko atvejų, kai lenkų bendrinė kalba perėmė iš kitų kalbų kai kuriuos žodžius, kurių gale eina vienos viršūnės skiemuo, o, pvz., rusų, kalboje, kur dviejų viršūnių skiemenims taikoma daugiau apribojimų nei lenkų kalboje, šių žodžių gale eina dviejų viršūnių skiemuo, pvz., lenk. *szwindel*, *cyrkiel*, *szankier*, *oleander*, *minister*, *orkiestra*, rus. *шанкр*, *олеандр*, *министр*, *оркестр*. Panagrinęjus lenkų kalbos fonetikos raidą ir dabartinės tarmės, žinoma, galima pateikti daugiau tokio pobūdžio pavyzdžių, kuriuose dviejų viršūnių skiemuo pašalintas. Be to, Mažosios Lenkijos tarmėse esama pavyzdžių, liudijančių, kad būta priešingo proceso, plg. *środa* [r_hoda], *źródło* [r_hudwo].

Kašubų kalbos situacija labai primena lužicų kalbų situaciją — dviejų viršūnių skiemenys šalinami gana nuosekliai, (plg. lenk. *mysl* — kašub. [məs_h] / [məs_hla] / [məs_hel], lenk. *trwać* — kašub. [trəvats], lenk. *wiatr* — kašub. [v_hater] / [v_hatr] ir t. t. Tačiau, kita vertus, lenkų kalbos įtaka pasireiškia priešingai — lenkų kalba palaiko dviejų viršūnių skiemenis.

Rusų kalba šiuo metu išgyvena intensyvios transformacijos etapą: žodžio gale šalinami dviejų viršūnių skiemenys ir artėjama prie čekų kalbos modelio. Pagal bendrinės kalbos normos reikalavimus, žodžius, kurių gale rašomas junginys *trankusis priebalsis* + *balsin-*

gasis priebalsis, galima tarti dvejopai: žodžio gale realizuojant skiemeninį arba neskiemeninį balsingąjį priebalsį, pvz., *опкестр* [arkęstr̩] (gale tariamas duslusis vibrantas) ir [arkęst̩r]. Žodžio pradžioje junginiai *balsingasis priebalsis* + *trankusis priebalsis* tariami realizuojant neskiemeninį balsingąjį priebalsį, nors kai kuriose šiaurės rusų tarmėse šie junginiai taip pat pašalinami. Minėtuose rusų kalbos žodžio galo junginiuose einančio balsingojo priebalsio skiemeniškumas nėra toks ryškus kaip čekų ar serbų kalbose, tačiau šis tarimas smarkiai skiriasi nuo susilpnėjusio balsingojo priebalsio skambumo (balsingumo), būdingo šioje pozicijoje lenkų kalbai ar vyriausiai rusakalbių kartai. Siekimas pereiti prie vienos viršūnės skiemens modelio rusų kalboje nėra tik šiuolaikinis reiškinys. Yra liudijimų, kad bent jau XVIII–XIX amžiuose būta fonetinių dubletų, tai visų pirma įrodo tuometinių autoritetingų kultūros veikėjų pamokymai dėl tam tikrų pasakymų realizavimo variantų: tuo metu priimtini buvo tik variantai, kuriuose realizuoti dviejų viršūnių skiemens (pvz. LOMONOSOV 1952, t. 7: 634). Šalutinių formų, kuriuose pašalinti dviejų viršūnių skiemens, galėjo atsirasti tik prastesnio stiliaus kalboje. Šiandien jų paplitimo sritis jau žymiai platesnė. T. ZINOWIEWA (1998), ištyrusi šį reiškinį rusų kalboje, nustatė, kad žodžio galo junginiams, rašomiems kaip *trankusis priebalsis* + *balsingasis priebalsis*, šiandien visur būdingas skiemeninis tarimas. Be to, praėjusių šimtmečių šaltiniuose pasitaiko gana daug pavyzdžių, kuriuose tarp trankiųjų priebalsių eina balsingasis priebalsis; o šiandien rusų kalboje ši forma jau nevertojama. Dabartinėje kalboje tokių pavyzdžių yra nedaug (*октябрьский, ноябрьский, литаврицик*). PANOV (1990) pateikia daug panašių pavyzdžių, datuojamų XVIII a. Lenkų kalbos žodžiai, kurių sudėtyje yra šio tipo junginių, rusų kalboje turi reguliarius atitikmenis, kuriuose tarp priebalsių įterpiamas balsis (tradicinėje istorinėje gramatikoje ir čia, panašiai kaip analogiškais pietų slavų kalbų žodžio pradžios junginių atvejais, kalbama apie silpnojo jero „sustiprėjimą“, nors analogiškuose bal-

tarusių ir ukrainų kalbų pavyzdžiuose vartojami ne tie balsiai, kurie tęsia jerus. Taigi turime, pvz., rus. *тревога, дрожать, крови, мудреца, брови*, lenk. *trwoga, drżeć, krwi, mędrca, brwi*, bltr. *трывога, дрыжаць, крыви, брыви*. Vokalizmas čia yra veikiau antrinio, neetimologinio pobūdžio.

Baltarusių kalba sudaro visišką išimtį tarp šiaurės slavų kalbų, nes ji nuosekliai šalina dviejų viršūnių skiemenis, pasitelkdama šias priemones:

1. Balsių kaitą [v] — [u] — [w] ([v], būdamas balsingojo pobūdžio, skiemens gale, t. y. po balsio prieš priebalsį ar prieš pauzę, alternuoja su [w], ir šis dėsnis veikia nepaisant žodžių ribos); tačiau jei prieš tai einantis žodis baigiasi priebalsiu, o kitas prasideda junginiu /vC/, tuomet /v/ tariamas kaip skiemeninis, pvz., *была ў хаце* [była wxats_e], *быў у хаце* [byw uxats_e];

2. Balsių protezę prieš žodžio pradžios junginius *balsingasis priebalsis* + *trankusis priebalsis* arba *balsingasis priebalsis* + *silpnesnis balsingasis priebalsis*. Šias protezes nulemia prieš tai einančio žodžio galas, pvz., *яна будзе рваць кветкі, а ён ірваць не будзе; да льва, да льну*, bet *ад ільва, ад ільну* ir pan. Tik pozicijoje prieš junginį mC- protezė jau visiškai leksikalizuota, pvz., visada tariama *імгла, мціць*, nepriklausomai nuo prieš tai einančio žodžio galo. Žodžio gale einantys dviejų viršūnių skiemenys baltarusių kalboje patiria tokius pat pokyčius kaip rusų kalboje. Baltarusių kalba šiuo požiūriu yra toliau pažengusi; kai kurių rusų kalbos žodžių, besibaigiančių junginiu *trankusis priebalsis* + *balsingasis priebalsis*, atitikmenys baltarusių kalboje neturi priebalsių junginio gale, pvz., rus. *рубль, корабль, боязьнь*, bltr. *рубель, карабель, боясь*. Tokios rašybos kaip *спектакль, міністр* formos tariamos aiškiai įterpiant balsį prieš žodžio gale einantį balsingąjį priebalsį: [ʂpɛktakəl], [mʲɪnʲɪstər] ir net [ʂpɛktakəl], [mʲɪnʲɪstər]. Ukrainų kalbai būdingi panašūs reiškiniai kaip baltarusių kalbai, tačiau jie jau nėra reguliarūs, ir kas svarbiausia, stiprusis balsingasis neskiemeninis ukrainų kalbos [w]

gali eiti pradinio priebalsių junginio pradžioje arba galinio priebalsių junginio gale. Iš principo vyksta [v] ir [w] kaita, taip pat kaip baltarusių kalboje, tačiau sakinio pradžioje ar po ankstesnio žodžio galinio priebalsio [v] netampa skiemeniniu. Be to, /v/ gali eiti galinio priebalsių junginio gale, o po dusliųjų trankiųjų priebalsių gali suduslėti, taip pat kaip lenkų kalboje, pvz., žodyje *бозаумб*, bltr. *бозаумбаŷ*. Panašiai ir kiti balsingieji priebalsiai pozicijoje po dusliojo priebalsio žodžio gale gali būti tariami dusliai (pvz., *румм*, *меамп*) ir pan. Balsių protezės bendrinėje kalboje jau nusistovėjo; žodžiai, kurių pradiniai priebalsių junginiai prasideda sklandžiuoju balsinguoju priebalsiu, tariami su proteze arba dažniau be protezės, nepriklausomai nuo ankstesnio žodžio galo (*ржати*, *руть*, *лжичка* ir kt.). Taigi, nepaisant daugelio panašių procesų, ukrainų kalba pagal skiemens modelį jau priskirtina kitokiam kalbos tipui nei baltarusių kalba. Baltarusių kalba pagal žodžio pradžios sandarą artimesnė pietų slavų kalboms. Ukrainų kalboje, panašiai kaip rusų kalboje, kai kurios žodžio galo garsų kombinacijos gali būti realizuojamos dvejopai: (1) kaip lenkų kalboje, t. y. gali atsirasti dviejų viršūnių skienuo, arba (2) kaip čekų kalboje, kur dviejų viršūnių skiemenys šalinami (išskyrus junginius, kurie baigiasi balsinguoju priebalsiu /v/). Pradžios skiemenys ukrainų kalboje, taip pat kaip rusų kalboje, gali būti dviejų viršūnių.

Tokia pati kaita [v] — [w] — [u] būdinga slovėnų kalbai, kur galimi pradiniai junginiai (absoliučioje žodžio pradžioje arba po galinio priebalsio), kurių pradinis stiprus balsingasis /v/ prieš priebalsį tariamas kaip neskiemeninis ir dėl to žodžio pradžioje atsiranda dviejų viršūnių skiemenų. Tokių skiemenų, kurių pradžioje eina junginys [wC-], pasitaiko ir lužicų kalboje, kurioje v realizuojamas kaip stiprusis balsingasis nepriklausomai nuo pozicijos, tačiau lužicų kalboje tokie junginiai paprastai modifikuojami.

Matyti, kad tose kalbose, kur /v/ išsaugojo savo balsingąjį pobūdį ir kur vyksta skiemens pakraščių nuožulnumą išlyginantys

procesai, junginiai, kurių sudėtyje yra /v/, sudaro tą vienintelį išimtinį kontekstą, kuriame gali atsirasti dviejų viršūnių skiemenų. Taip yra slovėnų kalboje, kur, nors ir vyksta pozicijos nulemta skiemeninio ir neskiemeninio /v/ kaita, ši kaita nėra nuosekli. Be to, slovėnų kalboje nėra kitokių *balsingasis priebalsis + trunkusis priebalsis* tipo pradinių junginių ir *trankusis priebalsis + balsingasis neskiemeninis priebalsis* tipo galinių junginių.

Panašiai yra lužicų kalboje, kur bet kokie žodžio pradžios junginiai, rašomi kaip *balsingasis priebalsis + trunkusis priebalsis*, arba žodžio galo junginiai, rašomi kaip *trankusis priebalsis + balsingasis priebalsis*, tariami kaip vienas skiemuo (supaprastinus junginį) arba kaip du vienos viršūnės skiemens (jei junginys nesupaprastinamas); išimtytys taikomos tik junginiams, kurių sudėtyje yra /v/. Be to, /v/ balsingumas išliko baltarusių, ukrainų, serbų ir kroatų kalbose. Ukrainų kalboje, nepaisant kaitos [v] — [w], dviejų viršūnių skiemens yra leistini, o baltarusių kalboje ši kaita yra nuoseklesnė, nors ir čia galimos išimtytys. Serbų ir kroatų kalbose, nors jose dabar ir neliko kaitos atvejų, priebalsių distribucijos taisyklės neleidžia susidaryti žodžio pradžios junginiams /v/ + *trankusis priebalsis* ir žodžio galo junginiams *trankusis priebalsis + /v/*; žodžio pradžioje tokiame kontekste iš /v/ kilo /u/, pvz., serb. *udovica, uzeti, u školi* (lenk. *wdowa, wzięć, w szkole*) ir t. t. Slovakų kalboje kaitos [v] — [w] atvejų pasitaiko ir žodžio viduje, ir žodžio gale, tačiau jų nėra žodžio pradžioje — šioje pozicijoje slovākų kalbos /v/ elgiasi kaip *trankusis priebalsis*, t. y. prieš duslųjį *trankųjį priebalsį* suduslėja, taigi turime slovāk. *slivka* [sliwka], bet *včera* [ftšera]. Likusiose slavų kalbose /v/ perėjo į *trankiųjį priebalsių* fonetinę klasę, tačiau beveik visur liko šios fonemos ankstesnio balsingumo pėdsakų, dažniausias atvejis būna tas, kad ček., rus. [svoj], [tvoj] tipo žodžių viduje leidžiami skardumo požiūriu heterogeniniai junginiai su /v/ antrojoje pozicijoje. Lenkų kalboje vienintelis ankstesnio balsingumo pėdsakas šiuose junginiuose — progresyvioji

asimiliacijos kryptis [sfuj], [tfuj], taip pat kaip *chrzan* [xʃan] < *xrěнь. Tik Didžiojoje Lenkijoje pasitaiko /v/ balsingumo pėdsakų žodžiuose [tvuj], [svuj]. Tarimo [tfoj], [sfoj] atvejų taip pat pasitaiko makedonų ir bulgarų tarmėse. Žodžių sandūroje lenkų kalbos /v/ elgiasi kaip tipiškas trunkusis priebalsis, o daugelyje kitų kalbų, turinčių trunkųjį /v/, realizuojant *sandhi* pastebimi nukrypimai ir variacijos.

Kalbose, kuriose nuosekliausiai laikomasi vieno viršūnės skiemens modelio, skambumo / balsingumo hierarchija taikoma ir junginiams, sudarytiems vien iš balsingųjų priebalsių. Taip visų pirma yra serbų ir kroatų kalbose, kur žodžio pradžioje leistinas tik balsingųjų priebalsių eiliškumas pagal principą *silpnesnis* + *stipresnis*, o žodžio galo jugniniuose — atvirkštinis eiliškumas, todėl turime, pvz., *himna* (o ne taip kaip, pvz., lenk. *hymn*). Šiose kalbose taip pat vengiama junginių, sudarytų iš dviejų skambumu nesmarkiai besiskiriančių balsingųjų priebalsių, pvz., *narav* (bulg. ir rus. *нарав*), iš dviejų uždarumos priebalsių sudarytų junginių (tokie junginiai dažnai skaidomi įterpiant balsį arba turi variantų, kuriuose pridedamas skiemuo, pvz., *taknuti*, *stablo* — lenk. *tknąć*, *źdźbło*, serbų *objekt* / *objekat*, *koncept* / *koncepat*) ir visų kitų trunkųjų priebalsių junginių, kurių struktūra yra kitokia nei *pučiamasis priebalsis* + *uždarumos priebalsis* (tačiau pastarieji apribojimai jau yra tik kiekybinio pobūdžio). Vienos viršūnės skiemens modelio kalbose paprastai yra ne tik daugiau distribucinių apribojimų, taikomų priebalsių junginių sandarai, bet ir pačių priebalsių junginių išvis yra mažiau, ir jie retesni nei kalbose, kurioms būdingi sudėtingesni priebalsių junginiai.

Reziumuojant pasakytina, kad iš esmės beveik visose slavų kalbose, kuriose dar esama žodžio galo dviejų viršūnių skiemenų, siekiama juos pašalinti. Taigi tikėtina, kad netrukus slavų kalbų arealas skiemens modelio požiūriu bus labiau vienalytis ir pasižymės skiemens galu, būdingu vienos viršūnės skiemenims, o skiemens pradžia liks diferencijuota. Taip pat atrodo, kad, priešingai, reiški-

niai, šalinantys skambumo progresiją nutraukiančius elementus žodžio pradžioje (pvz., balsių protezė, /v/ virtima skiemeniniu), sustabarėja ir netenka kontekstinės motyvacijos. Net ir pietuose nukrypimų nuo vienos viršūnės skiemens modelio visų pirma pasitaiko tik žodžio pradžioje, pvz., bulg. *рѣа, рѣенуе*, taip pat [w] prasidedančiuose slovėnų kalbos junginiuose.

Slavų arealo pietinei daliai, taip pat tikriausiai slovākų ir lužicų kallboms, jau būdingas vienos viršūnės skiemu. Čekų ir slovėnų kalbose skambumo progresija panašiai gali nutrūkti skiemens pradžioje, bet ne skiemens gale. Likusios slavų kalbos artėja prie čekų kalbai būdingo modelio. Labai intensyvūs skiemens galo nuožulnumą išlyginantys (ir skiemens pradžios stabarėjimą skatinantys) procesai vyksta rytų slavų kalbose.

Šiuo požiūriu nuosekliausia yra lenkų kalba. Dėl lenkų kalbos priebalsių junginių, sudarančių dviejų viršūnių skiemenis, pasakytina, kad mokslininkų dėmesį visų pirma patraukia kontekstinis balsingųjų priebalsių suduslėjimas ir trunkiesiems priebalsiams žodžio viduje bei žodžių sandūroje taikomas *sandhi* dėsnis, ignoruojantis balsinguosius priebalsius, kurie skiria minėtus trunkiuosius priebalsius. Žodžio galo junginiai *trankusis priebalsis + balsingasis priebalsis* lenkų kalboje paprastai tariami be modifikacijos, nebent duslinant balsingąjį priebalsį. Redukcija įvyksta retai, dažnesni supaprastinimo atvejai yra tie, kai veiksmazodžio formose po trunkiojo priebalsio tik nukrenta [w] (*wiódł, mókł* [vʲut], [muk] ir pan.), tačiau, kas būdinga, visai nepastebėta atvejų, kad balsingieji priebalsiai virstų skiemeniniais. Tai nereiškia, kad tokių tarimo atvejų lenkų kalboje nėra. Kalbant lėtai ir labai tiksliai tariant garsus, ypatingai pabrėžus tam tikrą žodį, ypač jei jis trumpas, žodžio galo junginio *trankusis priebalsis + balsingasis priebalsis* antrasis narys gali sustiprėti. Tačiau šis reiškinys tiek atsitiktinis ir realizuojamas tik norint ypatingai pabrėžti tai, kas sakoma, kad lingvistinė problema jis nelaikytinas.

Nuo lenkų kalbos labiausiai nutolęs skiemens modelis yra paplitęs kitame slavų kalbų arealo gale — čekavų tarmėje, kurioje ne tik besąlygiškai realizuojamas vienos viršūnės skiemens modelis, bet ir esama papildomų trankiųjų priebalsių kombinacijoms taikomų apribojimų, panašių į tuos, kurie buvo būdingi slavų prokalbei. Tačiau šie apribojimai tuo pačiu metu artimi italų kalbai būdingiems analogiškiems apribojimams, čekavų tarmėje jie tikriausiai susiformavo dėl italų kalbos įtakos. Dėl šių apribojimų čekavų tarmėje, lyginant su kitomis kroatų tarmėmis (plg. MOGUŠ 1977), iš viso yra mažiau priebalsių junginių, jie paprastesni, žodžio gale dažniau eina balsis ar vienas priebalsis, žodžiai rečiau baigiasi priebalsių junginiu. Čekavų tarmėje apribojimai taikomi dviejų trankiųjų priebalsių junginiui (plg. *maška* < *mačka*, *vnogi* < *mnogi*, *pajka* < *patka*, *čela* < *pčela*, *polne* < *poldne* ir t. t.) ir uždarumos priebalsio ir pučiamojo priebalsio junginiams (pvz., *grojski* < *gradski*, *liši* < *lipši*, ir pan.). Taip pat pastebima daug atvejų, kai supaprastinami galiniai junginiai arba net išnyksta pavieniai žodžio gale einantys priebalsiai (pvz., *milo* < *milos* < *milost*, *pe* < *pet*, *riba* < *ribar*, *obe* < *obed* ir t. t.). Taigi tai yra tam tikra šalutinė struktūra, kilusi dėl italų kalbos įtakos, bet dėl tendencijos supaprastinti skiemens galą tam tikra prasme artima slavų prokalbei ir visų pirma — Viduržemio jūros fonotaktinei kalbų sąjungai (plg. anksčiau).

Kita šalutinė ir neįprasta struktūra buvo būdinga polabų kalbai, kuri, nors ir rodo daug analogijų su čekavų tarme, pasižymi visai kitokiu skiemens modeliu. Čia kalbama apie reiškinį, kuris mokslinėje literatūroje aiškinamas dviejuose pirmuose žodžio skiemenyse įvykusia silpnųjų jėrų vokalizacija. Tačiau išsamiau panagrinėjus neetimologinių balsių vartojimą polabų kalboje, paaiškėja, kad jie pašalina dviejų viršūnių skiemenis (pvz., *lázēs*, *brávi*, *vipar*, *krodál*, lenk. *łzesz*, *brwi*, *wieprz*, *kradł* ir t. t.)⁴¹, dviejų uždarumos priebalsių

⁴¹ Pavyzdžiai pateikiami pagal POLAŃSKI 1962, 1971, 1972, 1976. Cituojama pagal šaltinio autoriaus transkripciją.

junginius (*kąti, tákat*, lenk. *kto, tkać*) bei uždarumos priebalsio ir pučiamojo priebalsio junginius (*pasai* < **p̥sy*, lenk. *psy, p̥straića* < **p̥strica*, plg. lenk. *pstry*). Tačiau trunkių priebalsių kombinacijoms taikomų apribojimų polabų kalboje būta tik žodžio pradžioje, o žodžio gale buvo leistini visi trunkių priebalsių junginiai (pvz., *rict, tipst* ir pan.). Likę tariamos silpnųjų jerų „vokalizacijos“ atvejai polabų kalboje — tai vadinamasis pilnagarsis, arba balsingojo priebalsio palaikymas pagalbinio balsiu (*tarə* < **t̥re* ‚trina‘, *marə* < **m̥re* ‚miršta‘, *s̥m̥atonə* < **s̥m̥etana* ‚grietinė‘, *zarədlə* < **z̥r̥ədlə* ‚veidrodis‘), ir pavyzdžiai, kuriuose pirmuoju priebalsių junginio nariu eina /s/ (*s̥apol* ‚miegojo‘, plg. lenk. *spał, s̥atarə* ‚nušluosto‘, plg. lenk. *startł*). Pirmojo tipo paralelių esama ne tik rytų slavų kalbose, bet ir daugelyje bulgarų tarmių, kur pagalbinis balsis gali atsidurti bet kurioje balsingojo priebalsio pusėje arba iš abiejų pusių, ir dėl to atsiranda įvairių dubletų (DUMA 1990). Antrojo tipo pavyzdžių paralelę skiemens struktūros požiūriu galima rasti tarp neslavų (ispanų, turkų) kalbų, kuriose vengiama žodžio pradžios junginių, prasidedančių s-, tačiau tai neatrodo teisinga, nes polabų kalboje yra daug kitokių /s/ prasidedančių žodžio pradžios junginių, kurie nebuvo suskaidyti, o pavyzdžių, kuriuose šie junginiai suskaidyti, yra nedaug. Stebina, žinoma, tai, kad visi nemotyvuoti balsiai polabų kalboje eina žodžio pradžioje (taip pat plg. labai nuosekliai jerų vokalizaciją priešdėliuose; nėra ir slavų kalboms bendros metatezės **T̥r̥T*), o nemotyvuotų balsių vartosena žodžio gale apsiriboja junginiais *trankusis priebalsis* + *balsingasis priebalsis* ir net trinariai priebalsių junginiai liko nepakitę (pvz., *p̥ugribst*).

Prozodinis žodis Europos kalbose fiziškai formuojamas stipriai ir greitai tariant žodžio pradžią ir sulėtinant tempą ties silpniau tariamu žodžio galu. (Be to, žodyje vienas skiemuo išskiriamas, pailginant balsio tarimą, pakeičiant tono aukštį arba artikuliuojant tiksliau.) Šią formą atspindi segmentinės sandaros disproporcijos: pradiniai priebalsių junginiai vartojami dažniau nei galiniai, pradžios junginių

inventorius paprastai yra turtingesnis, Europoje esama kalbų, kuriose vyrauja atvirieji skiemenys, ypač žodžio gale, tačiau žodžio pradžioje analogijos nepastebėta, priešingai — vyrauja priebalsiais prasidedantys žodžiai. Toks fizinis žodžio apibūdinimas tikriausiai nėra universalus. T. NIKOLAYEVA (1987) mano, kad jau turkų kalbos situacija yra kitokia (priešinga?), ši faktą atspindi ir turkų kalbos skiemens struktūra. Stebina tai, kad polabų kalbos struktūros taip pat labiau atitinka priešingą žodžio ribų apibrėžimą.

Pasak daugumos autorių, tiurkų kalbų skiemenys pasižymi paprastesne struktūra. Tai dažniausiai paveldėtos morfemos, sudarančios atvirosius skiemenis arba uždaruosius skiemenis, kurių gale eina vienas priebalsis, rečiau — priebalsių junginys, o skiemens pradžioje priebalsių junginiai nevartojami. Dabartinė situacija, žinoma, yra kiek kitokia. Įvairiais raidos etapais tiurkų kalbos susidurdavo su daugybe kitų kalbų, kurių skiemens struktūros ir / ar rašybos sistemos buvo kitokios, ir smarkiai pasinaudodavo šių kalbų leksika, todėl buvo atsakyta kai kurių garsų kombinacijoms taikytų apribojimų ir kartu pakito skiemens struktūra. Apskritai dėl šių pokyčių prigijo daugiau skiemens modelių.

Smarkiausią Europos kalbų įtaką patyrė turkų osmanų kalba. Panagrinėjus turkų kalbos žodyną, įsitikinama, kad tarp skolinių daugiausia yra arabų ir prancūzų kalbų žodžių. Abu šie šaltiniai iš esmės nulėmė turkų kalbos skiemens struktūros modifikacijas, nepaisant to, kad tiek arabų, tiek prancūzų kalbų skiemens struktūros labai paprastos.

Arabų kalbai būdingi tik atvirieji skiemenys arba uždarieji skiemenys, kurių gale eina tik vienas priebalsis, skiemens pradžioje priebalsių junginiai nevartojami. Prancūzų kalboje esama pradinių priebalsių junginių, pasižymintčių paprasta, vad. akustine ar balsin-gąją struktūra. Fonetiniu požiūriu sunku įvertinti prancūzų kalbos žodžio galą. Tariant lėtai ir tiksliai, priebalsiai ir priebalsių junginiai žodžio gale realizuojami kaip skiemeniniai, tai turi įtakos patiems

prancūzams suvokiant šiuos kontekstus lingvistiniu požiūriu: tai vertinama įvairiai, tačiau tokie žodžiai kaip, pvz., *Pierre*, *metre* laikomi dviskiemeniais, nepaisant to, kad tai, kas paprastai suvokiama kaip skiemens centras, šių žodžių galiniuose skiemenyse nėra fonologinio pobūdžio: [pjer^e], [metr^e]. Kalbant vidutiniu tempu, šis žodžio galo pagalbinis balsis tariamas taip silpnai (o dažnai gal ir visai netariamas), kad užsienietis, vertindamas prancūzų kalbos tarimą pagal savo fonetinius gebėjimus ir žinias, nutaria, kad prancūzų kalboje esama ne tik uždaryjū skiemenų, bet ir net žodžio galo dviejų viršūnių skiemenų. Perkeltiant šiuos žodžius į svetimą kalbą, atitinkami skiemenys tampa arba vienareikšmiškai vienos viršūnės skiemenimis, arba dviejų viršūnių skiemenimis, t. y. arba priebalsių junginys prigyja, arba ne, pastaruoju atveju ji supaprastinamas arba suskaidomas. Kitaip tariant, tokie prancūzų kalbos žodžiai priklausomai nuo kalbos gali būti perimami kaip vienskiemeniai arba kaip dviskiemeniai. Maždaug tas pats pasakytina apie skolinius iš kitų vakarų kalbų, kuriose, nors jos ir pasižymi aiškesne skiemens struktūra nei prancūzų kalba, visgi pasitaiko turkų kalbai svetimoms realizacijos atvejų, pvz., skiemeninių sklandžiujų priebalsių.

Skolinių iš arabų kalbos atveju svarbų vaidmenį tikriausiai suvaidino arabų raštas, kuriame balsiai iš esmės nežymimi, todėl tai galėjo paskatinti priebalsių junginių generavimą (plg., pvz., senesniuose žodynuose šalia *katl* pateikiamą formą *katl*). Tačiau būtent Vakarų Europos civilizacija prisotino turkų kalbos fonetiką gausių priebalsių junginių, vartojamų skiemens pakraščiuose. Ir kalbama ne tik apie šių junginių kiekį, bet ir apie jų kokybę. Būta šių pokyčių:

- žodžio pradžioje prigijo priebalsių junginiai *trankusis priebalsis* + *balsingasis priebalsis*, *pučiamasis priebalsis* + *uždarumos priebalsis* ir reti junginiai *pučiamasis priebalsis* + *pučiamasis priebalsis* bei *uždarumos priebalsis* + *pučiamasis priebalsis*;
- žodžio viduje prigijo geminatos;

- prigijo žodžio galo priebalsių junginiai;
- žodžio gale prigijo vad. dviejų viršūnių skiemenys.

Savosios skiemens struktūros, žinoma, nepasitraukė be kovos. Apie tai liudija įvairūs senesniuose žodynuose pateikiamų rašybos variantai, taip pat šnekamosios kalbos ar tarminės formos. Taikytos tipiškios strategijos: priebalsių junginiai paprastinti ar skaidyti, tarp junginio priebalsių arba po priebalsių junginio įterpiančios neetimologinių balsių atsiradavo papildomas skiemo⁴². Kai kurie iš šių procesų turi morfonologinių dėsnių požymių. Dalis jų, ypač tie, kuriuos reprezentuoja gana didelis pavyzdžių kiekis, tapo šiuolaikinės turkų kalbos norma, kiti tėra būdingi šnekamosios kalbos ar tarminiam tarimui ir lieka už bendrinės kalbos normos ribų.

Kalbant apie žodžio pradžios priebalsių junginius, jiems pašalinti paprastai pasitelkiami trumpiausi įterptiniai balsiai: *ı* ir *i*. Trankiojo ir balsingojo priebalsių junginiai suskaidomi įterpiančiomis, pvz., *tren* — šnek. *tiren*, *bluz*, *krater*, *klarnet* — šnek. *biluz*, *kirater*, *kilarnet*, panašiai *psikoloji* — šnek. *pisikoloji*. Prieš pučiamojo *s* ir trankiojo (dažniausiai uždarumos) priebalsio junginių žodžio pradžioje įterpiamas nemotyvuotas balsis, pvz., *ispirito*, *spor* / *ıspor* / *sıpor*, *sfenks* / *ısfenks*, *istasyon*, *istatistik*, ir t. t. Balsio proteze pasižyminčios formos daugiausia būdingos šnekamajai kalbai. Ieškant analogijų Europoje, pasakytina, kad panašią strategiją taiko Iberijos pusiasalyje paplitusios kalbos. Ispanų, portugalų ar baskų kalbos fonetikos distribucinėje sistemoje santykinai stiprus sargiųjų priebalsių skambumas nulemia skiemens struktūrą. Taigi čia nėra pradinių junginių *s* + *trankusis priebalsis*, nes, sprendžiant pagal šios fonetikos požymius, tai būtų dviejų viršūnių skiemo. Tokius junginius praplečia balsio protezė, pvz., isp. *escuela*, *estop*, *espada*. Nepakitusios lieka tik (beje,

⁴² Turkų kalboje nėra tik atvejų, kad balsingieji virstų skiemeniniais. Kadangi turkų kalba turi vidurinės eilės aukštutinio pakilimo balsį, kiekviena balsingojo priebalsio skiemeninė realizacija reinterpretuojama kaip junginys /vidurinės eilės balsis — balsingasis priebalsis/.

retos) skolintos *s* + *balsingasis priebalsis* tipo struktūros, pvz., *slalom* (plg. 5.3 skyriuje)⁴³. Kalbant apie pastarąjį pradinių junginių tipą, paralelė tarp ispanų ir turkų kalbų išties reikšminga.

Skirtingai nuo to, junginiai *trankusis priebalsis* + *balsingasis priebalsis* leistini visose Europos kalbose. Anksčiau minėtos turkų kalbos struktūros, kuriose priebalsių junginiai suskaidyti, šiuo metu bendrinėje kalboje taip pat nevartojamos. Žodžio pradžioje prieš balsį einantys junginiai, sudaryti iš *s* ir trankiojo priebalsio, turkų bendrinėje kalboje taip pat tariami be balsio protezės.

Galiniai (vienos viršūnės) priebalsių junginiai, kuriuose gretimų segmentų skambumas (balsingumas) silpnėja, turkų kalboje besąlygiškai leistini. Šie junginiai — tai analogiškų žodžio pradžios junginių veidrodinis atspindys, jie sudaryti iš balsingojo ir trankiojo priebalsių, plg. *kirk*, *peyk*, *harf*, *halk*, *alp*, *keyf* (šalia *keyif*) ir t. t. Be to, čia pasitaiko daug įvairių dviejų trankiųjų priebalsių kombinacijų, tarp kurių dažniausi pučiamojo priebalsio ir uždarumos priebalsio junginiai, pvz., *serbest*, *fresk* ir pan. Savieji turkų kalbos junginiai yra tik balsingojo ir trankiojo priebalsių bei pučiamojo priebalsio ir uždarumos priebalsio kombinacijos⁴⁴. Turkų kalbai svetimi junginiai veiksmingai suskaidomi visų pirma ankstesniuose skoliniuose, pvz., atėjusiuose iš arabų kalbos: *akit*, *akis*, *nakil*. Šiuo metu atrodo, kad reguliariai veikia tik morfologizuoti dėsniai.

Žodžio galo struktūros požiūriu turkų kalba yra panaši į daugumą Šiaurės Vakarų Europos kalbų. Panašiai kaip tose kalbose, galiniai

⁴³ Plg.: „I have heard Spanish speakers insist that they heard two syllables in the English word ‘cow’, Japanese speakers that they heard two, three or four syllable in ‘skates’ [...]; Bloch states that in the English word ‘asks’ a Japanese will hear five syllables” (PIKE 1967: 373). Šie įspūdžiai susiję su tuo, kad balsių skambumo skalėje pastebima daugiau relevantinių skirtumų.

⁴⁴ Plg.: „Конечные сочетания согласных, которые недопустимы с точки зрения норм тюркских языков [...] встречаются только в заимствованной лексике; в подобных случаях между согласными обычно возникает разделительный узкий гласный неполного образования“ (МАМЕДОВ 1985: 124–125).

trankiųjų ir sklandžiųjų priebalsių junginiai neleistini ir turkų kalboje. Tokiems junginiams šalinti turkų kalboje taikomos šio strategijos: junginys supaprastinamas, junginio viduje įterpiamas balsis, balsis pridodamas junginio gale. Skirtingai nei slavų kalbose, kur balsis dažniausiai įterpiamas priebalsių junginio viduje, turkų kalboje balsis visų pirma pridodamas junginio gale. Kadangi kai kurie šių junginių (pvz., *-tr*, *-zm*) pasikartoja daugelyje žodžių, šie procesai turi morfonologinių dėsnių požymių. Po galinio junginio *trankusis priebalsis* + *r* paprastai pridodamas balsis *e*, pvz., *litre*, *metre*, *filtre*, *kalibre*, *šifre*. Tačiau pasitaiko ir kitų balsių, plg. *tyatro*, *kadro*. Gana dažnai pridodamas *a*, plg. *manevra*, *kadavra*, *pudra*, *logaritma*. Balsio pasirinkimą paprastai, nors ne visada, nulemia balsių harmonijos reikalavimai. Tam tikroje panašia žodžio galo struktūra pasižyminčių skolinių grupėje priebalsių junginius suskaido priešakinės eilės aukštutinio pakilimo balsiai: *katıl*, *sabır*, *sedir*, *ritim*, *astım*, *silindir*. Aki-vaizdu, kad šiuo atveju bus suveikęs kitoks mechanizmas — prieš balsingąjį priebalsį einantis balsis nėra pridėtas, jis kilo iš skieminės balsingojo priebalsio realizacijos. Pasitaiko (nors labai retai) ir bendrinės kalbos normą atitinkančių formų, kuriose priebalsių junginys yra išlikęs, pvz., *fötr*, *monokl*, *albatr*, *sömestr* (šalia *sömester*). Turkų kalboje besąlygiškai prigijo junginiai, kurių gale eina nosinis priebalsis. Čia visų pirma minėtini žodžiai, kurie baigiasi *-izm*: *atavizm*, *dinamizm* ir pan. Tačiau šnekamojoje kalboje pasitaiko atvejų, kai ir šių pavyzdžių galas realizuojama kaip dviskiemenis — įterpiant labiau ar mažiau aiškiai tariamą *ı*, suskaidantį priebalsių junginį, pvz., *atavizım*, *dinamizım*. Šios realizacijos laikomos normos neatitinkančiomis. Žodžio galo struktūros požiūriu turkų kalba, savo ruožtu, iš dalies primena rumunų kalbą, kurioje vartojami žodžio galo junginiai *trankusis priebalsis* + *nosinis balsingasis priebalsis*, bet nėra trankiųjų priebalsių ir kitų balsingųjų junginių, pvz., rum. *ritm*, *logaritm*, *marasm*, *sadism*, *astm*, *regn*, *malign* ir kt., bet *filtru*, *cadavru*, *ansamblu*, *ciklu*, *titlu*, *macabru*, *metru*, *teatru*, ir t. t.

Taigi reziumuojant pasakytina, kad nepaisant daugelio asimiliacijos procesų, leidžiančių pritaikyti skolintas struktūras prie savosios fonotaktikos sistemos, turkų kalbos skiemens struktūra įgijo tam tikrų naujų požymių, tarp kurių minėtini pradiniai ir galiniai priebalsių junginiai, geminatos ir, kas svarbiausia, dviejų viršūnių skiemens struktūros, susiformuojančios dėl papildomų skambumo viršūnių, atsirandančių dešinėje galinio skiemens pusėje. Šnekamojoje kalboje šios papildomos viršūnės gali būti tariamos stipriau, dėl to atsiranda nemotyvuotas pagalbinis balsis. Taigi bendrinei turkų kalbai šiandien būdinga tipinė europietiška skiemens pradžios struktūra. Kiek kitokia yra skiemens galo situacija.

Nepaisant bendrų struktūrinių panašumų, minėtų junginių dažnumas turkų kalboje ir Europos kalbose skiriasi. Pradinių priebalsių junginių turkų kalboje yra santykinai nedaug, o jų struktūra paprasta. Daugelio Europos kalbų pradinių priebalsių junginių inventoriai žymiai turtingesni. L. ANTONOWICZ-BAUER ir A. DUBIŃSKIO (1983) žodyne *Słownik turecko-polski i polsko-turecki* pateikiamu tik du trinariai pradiniai priebalsių junginiai: *str-* ir *skl-*, o iš viso pradinių junginių yra tik 23 (palyginimui: italų kalba jų turi virš 60, serbų kalba — apie 200, lenkų kalba — virš 460 (SAWICKA 1979)). Galinių priebalsių junginių turkų kalboje yra žymiai daugiau nei pradinių. Plg. „... характерной чертой фонетической структуры тюрского слова является отсутствие стечения согласных в начальной позиции слова и ограничение в конечной“ (MAMEDOV 1985: 118). Ši situacija visai nebūdinga Europai, kur galinių priebalsių junginių tiek inventoriuje, tiek tekstuose yra žymiai mažiau nei pradinių (pvz., lenkų kalboje net dvigubai).

Kalbant apie turkų kalbos žodžio vidaus struktūrą pasakytina, kad skoliniuose pasitaiko net keturių priebalsių kombinacijų (*transkripsyon, transplantasyon, gangster, ekstra* ir pan.). Be to, žodžio viduje, panašiai kaip kitose pozicijose, pasitaiko tiek atvejų, kai junginys suskaidomas, tiek priešingų atveju, kai tarp priebalsių

einantis balsis iškrenta, pvz., *Moskova, Avusturya, šarapnel, yasemin* ir *kaptan, klavsen, kervan* ir pan., taip pat plg. dubletus *muhbir / muhabir, arslan / aslan, üzre / üzere* ir kt. Skoliniai iš prancūzų kalbos, pasižymintys didelėmis priebalsių sankaupomis žodžio viduje, ypač tarp kitų priebalsių einančiais balsingaisiais, turkų kalboje dažnai neturi stabilios realizacijos, plg., pvz., *vantrilok / vantrilog / vantirilok/ vantrlog / vantrlok* (plg. SAWICKA 2005b). Dviejų viršūnių skiemenys galutinai prigijo žodžio gale, bet ne žodžio pradžioje. Turkų kalbos žodžio pradžioje įsitvirtino dauguma dviejų trunkių priebalsių ir trunkiojo ir balsingojo priebalsių junginių. Žodžio gale galimybių yra daugiau: turime dviejų trunkių priebalsių, dviejų balsingųjų priebalsių, balsingojo ir trunkiojo priebalsių bei, kas svarbiausia, trunkiojo ir balsingojo priebalsių junginius. Tarminės ir šnekamosios kalbos realizacijos rodo, kad svetimos struktūros nebuvo priimtos be pasipriešinimo. Tačiau, kita vertus, tiurkų kalbose vyksta procesai, skatinantys skiemens struktūros kitimą, kalbama visų pirma apie nekirčiuotų (ypač aukštutinio pakilimo) balsių redukciją, dėl kurios atsiranda priebalsių junginių.

Nepaisant smarkiai pažengusio europeizacijos proceso, turkų kalbos skienuose iš esmės iš dalies išsaugojo savo specifiką, kurios esmę sudaro tai, kad žodžio galo priebalsių junginiai turtingesni, jų daugiau ir jų struktūra įvairesnė nei žodžio pradžios junginių. Šio reiškinio paralelė, nutolusi ne tik erdvės, bet ir laiko požiūriu, pastebima tik polabų kalboje, kur nemotyvuoti balsiai žodžio pradžioje suskaido daugelį įvairių tipų priebalsių junginių, o žodžio gale leistina daugiau priebalsių junginių modelių.

Ypatingą atvejį Europoje sudaro albanų kalba, kurioje vartojami pradiniai priebalsių junginiai *mb-, mp-, nd-, nt-, ng-, nk-*, o nosiniai balsingieji retai jungiasi su kitais priebalsiais (plg. 5.5 skyrių). Taip yra bendrinėje kalboje. Be to, kitokio „dviejų viršūnių“ skiemens tipo žodžio pradžioje veikia nepasitaiko⁴⁵, o žodžio gale nevarto-

⁴⁵ Išskyrus bene vienintelį pavyzdį — *rrgjull*.

jami jokie junginiai *trankusis priebalsis + balsingasis priebalsis* (plg. adaptuotus *realizēm, litēr, metēr* ir kt.). Taigi galima teigti, kad nosiniai balsingieji priebalsiai priklauso trankiųjų priebalsių distribucinei klasei, o skiemens modelis yra vienos viršūnės skiemuo. Tačiau tarmėse dažnai pasitaiko ir kitokių atvejų, ypač šiaurės albanų (gegu) tarmėse, kur, panašiai kaip italų kalboje, dažnai redukuojami trumpieji nekirčiuoti balsiai, ir dėl to atsiranda priebalsių junginių, pvz., *dithćka, pshtove, kćir*. Tarp šių naujai atsiradusių junginių esama ir „dviejų viršūnių“ struktūrų. Kai kuriose Kosovo šnektose dviejų viršūnių struktūros leistinos žodžio pradžioje, tačiau niekada nevertotinos žodžio gale, kur tarp trankiojo ir balsingojo priebalsių visada įterpiamas vidurinės eilės vidutinio pakilimo balsis *ë* (rečiau — balsiai *i* ar *u*), pvz., *udhën, krahën, drekën, kulshedër, guhën, âmël, motër, lopën, ćikën* ir *vogël, fëmën, darsum / darsëm, punojshum*. Kosovo albanų tarmėje *ë* paprastai nėra fonema, šio baltio vartosena interpretuojama kaip šioje pozicijoje privalomos balsingojo priebaltio skiemeninės realizacijos fragmentas, taigi, pvz., *motër, lopën* tariama [motər], [lopən], o fonologiškai reprezentuojama /motr/, /lopn/ ir tik kai kur — /motər/, /lopən/. Taigi albanų kalbos galiniai skiemenys be išimčių yra vienos viršūnės skiemenys. O žodžio pradžios skiemenų būna įvairių. Daugelyje šiaurės albanų tarmių pradiniai junginiai *mb-, nd-, ng-* (atitinkamų junginių, kurių sudėtyje būtų dusliųjų trankiųjų priebalsių, šiaurėje nėra, plg. 5.5 skyrių) arba supaprastinami, arba realizuojami kaip vienas pailgintas nosinis priebaltis ar uždarumos priebaltis, kurio pirmoji tarimo fazė yra nosinė. O sklandžiaisiais priebaltiais prasidedantys junginiai nebūtinai šalinami. Vyrauja tarmės, kuriose žodžio pradžia yra dviejų viršūnių, pvz., *mdha, lpenël, lshon, mshil, rrćeth, rrcoka, lkun*. Rečiau junginiai šalinami (pvz., *lishon, likun*). Taip pat esama kaimų, kur vartojami neaiškios distribucijos *rrxha* ir *ërrxha, rrrhit* ir *ërrshit, rrmih / rrëmih / rremih* (galbūt tokios pačios kaip baltarusių kalboje? Pz., *rrxha,*

jei prieš tai einantis žodis baigiasi balsiu, ir *ërrxha* — jei anksčiau einantis žodis baigiasi priebalsiu) ir pan. tipo dubletai.

Trumpųjų nekirčiuotų balsių redukcija taip pat buvo labai paplitusi italų tarmėse, ir tai galėjo nulėmti uždaryjū skiemenų atsiradimą žodžio gale ir priebalsių junginių, tarp jų įvairios struktūros galinių junginių, atsiradimą. Tačiau daugelyje pietų italų tarmių tos struktūros neišliko, ir paplito atvirojo galinio skiemens modelis. Italijos pietinėje dalyje net skoliniuose galinių priebalsių dažnai nelieka (*klubbu*, *lapisse*, *trammu* ir pan.). Nors retai, visgi pasitaiko tarmių, kuriose ne tik išsaugojamas konsonantinis žodžio galas, bet ir žodžio gale eiti dviejų viršūnių skiemenys, pvz., Bario tarmėje tokie žodžiai kaip *Cipr*, *sepuolkr* tariami žodžio gale realizuojant neskiemeninį, net duslųjį, balsingąjį priebalsį. Panašiai kai kuriose arberešų tarmėse albanų kalbos žodžiai *motër*, *lopën*, *katër* ir pan. tariami kaip vienskiemeniai [motr], [lopn], [katr]. Kitose Viduržemio jūros regiono romanų kalbų tarmėse taip pat dažnai pasitaikydavo redukcijos atvejų — katalonų ir oksitanų tarmėse dėl redukcijos atsirado uždaryjū skiemenų ir galinių priebalsių junginių. Balkanų arealui būdingos redukcijos taip pat būta šiaurės graikų tarmėse, kur ji nulėmė galinių priebalsių junginių ir dviejų viršūnių skiemenų atsiradimą, pvz., [paterazm] iš *pateras mu*, [lipn] iš *lipun*, ir kt. O *greco* tarmėje (Pietų Italijoje esančios salos kalboje), priešingai, atvirųjų skiemenų tendencija net sustiprėja. Šiose tarmėse nukrenta ir galinis *n*, ir galinis *s*.

Taigi tipinė europietiška skiemens struktūra — vienos viršūnės simetrinis skiemuo. Pietiniam pakraščiu, visų pirma Viduržemio jūros regiono kalboms, taip pat būdingas vienos viršūnės skiemens modelis, tačiau nesimetrinis. Be to, rytiniame pakraštyje, visų pirma šiaurės ir rytų slavų kalbose, ir atskirose pietuose esančiose salose vartojami dviejų viršūnių skiemenys.

O kaip šiame kontekste atrodo lietuvių kalba? Matuojant Europos kriterijais, tai, be abejo, yra santykinai konsonantinė kalba. Be

to, nors lietuvių kalbos arealas yra rytuose, tarp kalbų, kuriose išliko dviejų viršūnių skiemenys — lenkų ir rusų — arealų, lietuvių kalbos skiemens modelis yra paprastas, vienos viršūnės, jame aiškiai daugiau pradinių priebalsių junginių nei galinių. Iš esmės tik kelių trankiųjų priebalsių junginiai lietuvių kalboje nepriklausomai nuo pozicijos (tiek žodžio pradžioje, tiek žodžio viduje, tiek žodžio gale) turi struktūrą *sargusis* (*s, z, š, ž*) + *uždarumos priebalsis*. Lietuvių kalbos savojoje leksikoje nėra dviejų trankiųjų (dviejų uždarumos priebalsių arba uždarumos priebalsio ir pučiamojo priebalsio) junginių (Europos kalbose jie reti, išskyrus graikų ir albanų kalbas). Lietuvių kalbos pradiniai priebalsių junginiai yra šios struktūros: 1. *sargusis priebalsis* + *uždarumos priebalsis*, 2. *pučiamasis priebalsis* + *balsingasis priebalsis*, 3. *uždarumos priebalsis* + *balsingasis priebalsis*, 4. *sargusis priebalsis* + *uždarumos priebalsis* + *balsingasis priebalsis*. Skoliniuose retai pasitaiko uždarumos priebalsio ir pučiamojo priebalsio junginių, pvz., *psichika, ksilografija* ir pan. Žodžio gale dažniausiai eina balsis arba priebalsis [s]. Likę priebalsiai ar priebalsių junginiai žodžio gale eina retai, paprastai tik atskiruose pavyzdžiuose, skoliniuose. Tie retieji galiniai junginiai pasižymi šia struktūra: 1. *balsingasis priebalsis* + *uždarumos priebalsis*, 2. *balsingasis priebalsis* + *pučiamasis priebalsis*, 3. *uždarumos priebalsis* + *pučiamasis priebalsis* ir 4. *du uždarumos priebalsiai*. Pastarasis junginys bene dažniausias, pvz., *kasnakt, šičnakt, pernakt, labanakt* ir t. t. Trinarių galinių junginių pasitaiko onomatopėjiniuose žodžiuose, pvz., *trinkt, triokšt*, ir bendraties bei liepiamosios nuosakos formose: *skalbt, skalbk*.

Žodžio vidaus priebalsių junginiai sudėtingesni ir ilgesnis, tačiau juos visada galima suskaidyti į anksčiau minėtus pradinius ir galinius priebalsius, nors, lyginant su žodžio galu, jų kiekis ir sudėtingumo laipsnis stebėtinai didelis. Žodžio vidaus junginiai gali turėti šią struktūrą: 1. *du balsingieji priebalsiai*, 2. *uždarumos priebalsis* + *balsingasis priebalsis*, 3. *pučiamasis priebalsis* + *balsingasis priebalsis*,

4. *balsingasis priebalsis + uždarumos priebalsis*, 5. *balsingasis priebalsis + pučiamasis priebalsis*, 6. *du uždarumos priebalsiai*, 7. *du pučiamieji priebalsiai*, 8. *uždarumos priebalsis + pučiamasis priebalsis*, 9. *pučiamasis priebalsis + uždarumos priebalsis*. Daug yra trinarių junginių, pasižyminčių šia struktūra: 1. *uždarumos priebalsis + pučiamasis priebalsis + uždarumos priebalsis*, 2. *du pučiamieji priebalsiai + uždarumos priebalsis*, 3. *pučiamasis priebalsis + uždarumos priebalsis + balsingasis priebalsis*, 4. *uždarumos priebalsis + pučiamasis priebalsis + balsingasis priebalsis*, 5. *du uždarumos priebalsiai + balsingasis priebalsis*, 6. *balsingasis priebalsis + uždarumos priebalsis + balsingasis priebalsis*, 7. *balsingasis priebalsis + du uždarumos priebalsiai*, 8. *balsingasis priebalsis + uždarumos priebalsis + pučiamasis priebalsis*, 9. *balsingasis priebalsis + pučiamasis priebalsis + uždarumos priebalsis*. Žodžio viduje pasitaiko ir keturių priebalsių junginių: 1. *uždarumos priebalsis + pučiamasis priebalsis + uždarumos priebalsis + balsingasis priebalsis*, 2. *balsingasis priebalsis + uždarumos priebalsis + pučiamasis priebalsis + uždarumos priebalsis*, 3. *balsingasis priebalsis + du uždarumos priebalsiai + balsingasis priebalsis*, 4. *balsingasis priebalsis + uždarumos priebalsis + pučiamasis priebalsis + balsingasis priebalsis*. Suradau net iš penkių priebalsių sudaryta junginį (*antskrydis*). Atsižvelgiant į savąją leksiką, tikriausiai galima teigti, kad skiemens galui taikomi apribojimai skiriasi priklausomai nuo to, ar tai žodžio galiniai skiemenys, ar žodžio viduje esantys skiemenys, kur leistina daug priebalsių junginių, nevartojamų žodžio gale. Tai nėra neįprasta situacija. Panašiai yra italų bendrinėje kalboje, kur žodžio viduje dažnai eina geminatos, kurias sunku suskaidyti skiemenims, nes italų kalbos žodžio galas paprastai vokalinis, o žodžio pradžioje geminatos nevartojamos (šioje pozicijoje jų kartais pasitaiko tarmėse). Taip pat buvo ir slavų prokalbėje, kur žodžiai baigdavosi tik balsiu, o žodžio viduje pasitaikydavo junginių *balsingasis priebalsis + trunkusis priebalsis*, neleistinių žodžio pradžioje.

IŠVADOS

Taigi, kaip matyti, pateikti duomenys parodė egzistuojant tam tikrus Europos centrui būdingus fonetinės struktūros bendrus faktus ir Europos pakraščiuose pasitaikančius nukrypimus nuo minėtų struktūrų. Kaimyninėse kalbose, be abejo, galima atrasti tam tikrų fonetinių struktūrų tarpusavio sąsajų, tačiau į mokslinėje literatūroje pateiktą Europos geografinę klasifikaciją (DÉCSY 1973, HAARMAN 1976), mano manymu, reikėtų žiūrėti labai atsargiai, ir kalbant ne tik apie fonetiką. Akivaizdu ir tai, kad Centrinės Europos fonetinis tipas, kuriam nebūdingas išplėtotas konsonantizmas, bet būdingas paprastas simetrinis vienos viršūnės skiemens modelis, yra linkęs plisti. Europos pakraščiuose, viena vertus, nyksta dviejų viršūnių skiemens žodžio gale, kita vertus — į kalbas, kurioms būdingas atvirojo skiemens modelis, patenka žodžių (šiandien dažniausiai per anglų kalbą), kuriems būdingas daugiau ar mažiau išplėstinis konsonantinis galas.

Šiame darbe cituota medžiaga parodė, kad labai sunku atskirti tipologinę klasifikaciją nuo geografinės. Yra įprasta, kad giminiškos kalbos užima kompaktinę teritoriją ir jų gramatinė struktūra panaši, taigi jos priklauso tai pačiai kalbų šeimai, tam pačiam kalbų tipui ir tai pačiai kalbų sąjungai. Į tokią situaciją mokslininkai nekreipia dėmesio, tokiais atvejais kalbų sąjungos egzistavimas nepostuluojamas, nors jis nekelia abejonių. Kalbininkų dėmesį patraukia tokia situacija kaip Balkanų kalbų sąjungos atveju, kai dėl konvergencijos procesų kalba netenka paveldėtos struktūros ir savo gramatinės struktūros požiūriu supanašėja su kaimynystėje paplitusiomis kalbomis.

Akivaizdu ir tai, kad šie procesai — pagrindinis kalbinius pokyčius sukeliantis veiksnys. Taip pat atrodo, kad fonetiniai konvergencijos procesai vyksta lengviau ir greičiau nei gramatiniai, jų rezultatai ne visada atsispindi sistemoje (t. y. nepasiekia fonologijos lygmens) ir todėl gali būti laikini. Tikriausiai dėl šios priežasties sunku kalbėti apie visuminę tipologiją, t. y. vargu ar postuluotina būtina sąsaja tarp konkretaus fonetinio ir gramatinio tipų.

NAUDOTA LITERATŪRA

- ANDERSEN, H. 1978. Vocalic and Consonantal Languages. In: L. Āurovič *et al.*, eds., *Studia Linguistica Alexandro Vasili filio Issatschenko a collegis amicisque oblata*. Lisse: Peter de Ridder Press, 1–12.
- ANTONOWICZ-BAUER, L., DUBIŃSKI, A. 1983. *Słownik turecko-polski i polsko-turecki*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- ASENOVA, P. (АСЕНОВА, П.) 1989. *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*. София: Наука и Изкуство.
- BECKER, H. 1948. *Der Sprachbund*. Berlin–Leipzig: Mindt.
- BEDNARCZUK, L. 2005. Dwa przyczynki do ligi bałkańskiej. In: J. Rusek, ed., *Mieczysław Małecki, człowiek, uczyony, organizator*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 207–212.
- BROZOVIĆ, D. 1968. O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika. *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru* 4, 20–39.
- DALAMETRA, I. 1906. *Dicționar Macedo-Român*. București.
- DÉCSY, G. 1973. *Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit — Gegenwart — Zukunft*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- DUMA, J. 1990. *Rozwój sonantów zgłoskotwórczych w gwarach południowo-wschodniej słowiańskiej*. Wrocław: Ossolineum.
- GALTON, H. 1989. Phonological Causation through the System? The Case of Slavic and Altaic. *Folia Linguistica Historica* X, 281–287.
- GALTON, H. 1997. Neither Universals, nor Preferences — The Genesis of Slavic. *Folia Linguistica Historica* XVII, 171–177.

- GOŁĄB, Z. 1984. *The Arumanian dialect of Kruševo in SR Macedonia SFR Yugoslavia*. Skopje: Macedonian Academy of Sciences and Arts.
- HAARMAN, H. 1976. *Aspekte der Arealtypologie. Die Problematik der europäischen Sprachbünde*. Tübingen: Günter Narr.
- ISSATSCHENKO, A. 1939. Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen. *Linguistica Slovaca* 1–2, 1939/40, 64–76.
- IVIĆ, P. 1968. Liens phonologiques entre les langues balkaniques. In: *Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-est-européennes*. Sofia: Académie des Sciences, 133–143.
- IVIĆ, P. 1974. O uslovima za čuvanje i ispadanje poluglasa. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XVII, 2, 37–47.
- JAKOBSON, R. 1931. Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie. *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 4, 164–182.
- JAKOBSON, R. 1962. К характеристике евразийского языкового союза. In: R. Jakobson, *Selected writings I*. 's-Gravenhage: Mouton, 144–202.
- KORYTOWSKA, A. 2001. *Grupy samogłoskowe w językach słowiańskich*. Toruń: UMK. Daktaro disertacija. Rankraštis.
- KORYTOWSKA, A. 2004. Zwarcia krtaniowe w językach słowiańskich. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Studia Slavica* 9, zeszyt 364, 91–98.
- KRÁL, A. 1996. *Pravidlá slovenskej výslovnosti*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- KULIS, J. 2002. *Zwarcia krtaniowe w języku polskim*. Toruń: UMK. Magistro darbas. Rankraštis.
- LEHISTE, I. 1978. *Polytonicity in the area surrounding the Baltic Sea*. Pranešimo kopija, trūksta bibliografinių duomenų.
- ЛЕКОМЦЕВА, М. (ЛЕКОМЦЕВА, М.) 1968. *Типология структур слога в славянских языках*. Москва: Наука.

- LOMONOSOV, M. (Ломоносов, М.) 1952. *Полное собрание сочинений*. т. 7. Москва–Ленинград.
- MAJEWICZ, A. 1989. *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Warszawa: PWN.
- MAMEDOV, A. (Мамедов, А.) 1985. *Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика*. Баку: ЭЛМ.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. 1960. Dos problemas iniciales relativos a los romances hispánicos. In: M. ALVAR *et al.*, eds., *Enciclopedia lingüística hispánica*. Vol. 1. Madrid: CSIC.
- MILEWSKI, T. 1962. Założenia językoznawstwa typologicznego. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XXI*, 3–39.
- MILEWSKI, T. 1967. *Językoznawstwo*. Warszawa: PWN.
- MLUVNICE 1986 = *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia.
- MOGUŠ, M. 1977. *Čakavsko narečje*. Zagreb: Školska knjiga.
- NEWTON, B. 1972. *The Generative Interpretation of Dialect. A Study of Modern Greek Phonology*. Cambridge: University Press.
- NIIT, E. 1981. The place of Estonian dialects in the Baltic prosodic area. In: *Symposium: Processing of dialectological data (Tallinn: November 23–25, 1881). Summaries*. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR, 81–87.
- NIKOLAYEVA, T. 1987. The intonology of the 80-s. *Proceedings of the XIth International Congress of Phonetic Sciences*. Vol. II. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR, 486–491.
- Основы балканского языкознания 1990–1998 = Основы балканского языкознания. Языки балканского региона*, ч. I, Ленинград: Наука, 1990; ч. II, С.-Петербург: Наука, 1998.
- PANOV, M. (Панов, М.) 1990. *История русского литературного произношения XVIII–XX вв.* Москва: Наука.
- PAPAŃAGI, P. 1963. *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*. București.

- PARZYMIES, A. 2006. Ethnonymes slaves. Propositions d'étymologies altaïques. In: A. Parzymies, ed., *Studies in Oriental Art and Culture in Honour of Professor Tadeusz Majda*. Warszawa. 79–103.
- PENNY, R. 2002. *A history of the Spanish language*. Cambridge: University Press.
- PIKE, K. 1967. *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behaviour*. The Hague: Mouton.
- POLAŃSKI, K. 1962. *Morfologia zapożyczeń niemieckich w języku połabskim*. Wrocław: Ossolineum.
- POLAŃSKI, K. 1971, 1972, 1976. *Słownik etymologiczny języka Drzewian Połabskich*. t. II, III, IV, Wrocław: Ossolineum.
- PRITSAK, O. 1984. The Slavs and the Avars. In: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*. Spoleto: Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, 353–432
- SABOL, J. 1998. K problematike hranic slabiky. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Studia Slavica* II, 19–27.
- SANDBELD, CH., 1930. *La linguistique balkanique*. Paris: Champion.
- SARAMANDU, N. 1972. *Cercetări asupra aromănei vorbite în Dobrogea*. București.
- SAWICKA, I. 1974. *Struktura grup spółgłoskowych w językach słowiańskich*. Wrocław: Ossolineum.
- SAWICKA, I. 1979. Uwagi z zakresu typologii dystrybucji fonemów. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XXII, 1, 25–37.
- SAWICKA, I. 1997. *The Balkan Sprachbund in the Light of Phonetic Features*. Warszawa: Energeia.
- SAWICKA, I. 2001. *An Outline of the Phonetic Typology of the Slavic Languages*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
- SAWICKA, I. 2003. Grkljanski zatvor u poljskome jeziku. *Govor* XX, 1–2, 405–411.
- SAWICKA, I. 2005a. Suche i Wysoka — synteza fonetyki bałkańskiej. In: J. Rusek, ed., *Mieczysław Małecki, człowiek, uczony, orga-*

- nizator. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 213–219.
- SAWICKA, I. 2005b. Sylaba turecka. In: E. Siemieniec-Gołaś, M. Pomorska, eds., *Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts* (Studia Turcologica Cracoviensia, 10), 379–387.
- SAWICKA, I.; GRZYBOWSKI, S. 1999. *Studia z palatalności w językach słowiańskich*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- SCHALLER, H. 1975. *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanologie*. Heidelberg: Carl Winter.
- SMUŁKOWA, E. 1978. *Studia nad akcentem języka białoruskiego*. Warszawa.
- STEINKE, K., VRACIU, A. 1999. *Introducere în lingvistica balcanică*. Iași: Editura Universitatii “Al. I. Cuza”.
- STACHOWSKI, M. 2005. Uwagi o zapożyczeniach altajskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne. In: E. Siemieniec-Gołaś, M. Pomorska, eds., *Turks and Non-Turks. Studies on the History of Linguistic and Cultural Contacts* (Studia Turcologica Cracoviensia, 10), 437–455.
- STANKIEWICZ, E. 1958. Towards a phonemic typology of the Slavic languages. In: *American Contributions to the IVth International Congress of Slavists, Moscow, September 1958*. The Hague: Mouton, 301–319.
- STIEBER, Z. 1969. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fonologia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- TOLSTAJA, S. (ТОЛСТАЯ, С.) 1968a. Сочетаемость согласных в связи с фонологической структурой слога в славянских языках. *Славянское славяноведение* 1, 41–55.
- TOLSTAJA, S. (ТОЛСТАЯ, С.) 1968b. Фонологическое расстояние и сочетаемость согласных в славянских языках. *Вопросы языкознания* 1968/3, 66–68.

- TOLSTAJA, S. (Толстая, С.) 1974. К характеристике консонантных сочетаний в славянских языках (начало и конец слова). *Slavia* XLII, 113–134.
- VIDOESKI, B. (Видоески, Б.) 1998–1999. *Дијалектите а македонскиот јазик*. Скопје: МАНУ.
- WEINREICH, U. 1974. *Languages in Contact*. The Hague–Paris: Mouton.
- ZINOWIEWA, T. 1998. *Zagadnienia sandhi w języku rosyjskim w porównaniu z polskim*. Toruń: UMK. Doktoro disertacija. Rankraštis.

SUTRUMPINIMAI

„t. p.“ — ta pati reikšmė
abruzz. — Abrucio
acc. — accusativus (galininkas)
alb. — albanų
arum. — arumunų
aukšt. — aukštaičių
b. k. — bendrinės kalbos
bltr. — baltarusių
bulg. — bulgarų
geg. — gegų
gr. — graikų
gr. — graikų
ide. — indoeuropiečių
ir kt. — ir kiti
ir t. t. — ir taip toliau
isp. — ispanų
it. — italų
kalabr. — Kalabrijos
kamp. — Kampanijos
kašubų. — kašubų
kr. — kroatų
lenk. — lenkų
lot. — lotynų
luž. — lužicų
mak. — makedonų
neap. — neapoliečių

pan. — panašiai
pide. — indoeuropiečių prokalbės
plg. — palygink
psl. — slavų prokalbės
pvz. — pavyzdžiui
rum. — rumunų
rus. — rusų
sansk. — sanskritas
serb. — serbų
sg. — vienaskaita
sic. — siciliečių
sl. — slavų
slovak. — slovakų
slovén. — slovėnų
sneap. — senoji neapoliečių
šnek. — šnekamoji kalba
t. y. — tai yra
tarm. — tarminis žodis
tosk. — toskanų
vad. — vadinamasis, -oji
vak. — vakarų
žem. — žemaičių
žr. — žiūrėk

DALYKINĖ RODYKLĖ

akavimas 83
akomodacinis tarimas 83tt
asimetrinis skiemens modelis 52–55
asimiliacija pagal skardumą 107
atviro skiemens modelis 48tt
balkanistika 29–30
Balkanų kalbų sąjunga 23, 27–35
Balkanų sąjungos fonetiniai požymiai 46–48
balsinių ir priebalsinių fonemų santykis 85tt
balsių junginiai 89tt
Baltijos prozodinė kalbų sąjunga 25–26
baltų ir slavų kalbų bendrija 18
centruotojo balsio fonema 59tt, 106
daugiakalbystė 19
Dunojaus kalbų sąjunga 23
dviejų viršūnių skiemuo 58
etnolektas 10
eurazijinė fonetinė kalbų sąjunga 39tt
fonetinė konvergencija 36–38
fonetiniai dėsniai 11
geminacija 47tt, 103tt
genealoginė klasifikacija 10tt
geografinė klasifikacija 15tt
gerklinis uždarumos priebalsis (*glottal stop*) 95tt
ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicija 86
jotacija 82
kalbų ciklas 20

- kalbų sąjunga 17tt
 kalbų sąjungų apibrėžimo kriterijai 24–26
 Kamos kalbų sąjunga 23
 Karpatų regionas 25, 84
 kentuminės/sateminės kalbos 12–13
 kirčio vieta, fonetiškai/morfologiškai apibrėžiama 105
 klausimų intonacija 205
 konsonantinės kalbos 87tt, 105
 konsonantiškumas 85tt
 kreolinė kalba 9, 19
 lenicija 48tt
 litoralinė kalbų sąjunga 22
 nosinis šva 59tt
 palatališkumas 39tt
     asimiliacinis 40tt, 105tt
     fonologinis 40tt
 palatališkumo koreliacija 86
 paleoazijiečių kalbos 13–14
 Peipaus kalbų sąjunga 22
 pidžinas 9, 18
 politonija 18, 39
 priebalsių dažnumas tekste 85tt
 priebalsių junginiai 55tt, 83
     ND tipo 67–77
 priebalsių junginių struktūra 97tt
 redukcija, balsių 43, 83, 95
 Rytų Balkanų fonetinis arealas 39tt
 Rokitno kalbų sąjunga 22
 SAE (*Standard Average European*) sąjunga 20
sandhi tipo reiškiniai 44–45, 83, 108
 sinharmonizmas 40, 81tt
 skiemens modelis 111–136
 tipologinė klasifikacija 14tt

Viduržemio jūros fonetinis arealas 48tt
vienos viršūnės skiemuo 52tt, 107, 110tt
Vikingų kalbų sąjunga 21
vokalinė harmonija 18

PAVARDŽIŲ RODYKLĖ

- Bednarczuk, L. 52
Dalametra, I. 72
Décsy, Gy. 20tt
Gołab, Z. 72
Haarman, H. 24
Ivić, P. 39
Jakobson, R. 17, 39, 82
Kopitar, J. 27, 29
Lehiste, I. 25–26
Miklosich, F. 27, 29
Milewski, T. 20
Nikolayeva, T. 126
Panov, M. 118
Papahagi, P. 72
Sandfeld, Ch. 29
Saramandu, N. 42
Stieber, Z. 114
Trubeckoj, N. 17, 29
Zinowiewa, T. 118